

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet DUGAN

İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİNDE MÜZİĞİN YERİ VE ÖNEMİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet DUGAN

İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİNDE MÜZİĞİN YERİ VE ÖNEMİ

Danışman

Doç Dr. Ali Kürşat TURGUT

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mehmet DUGAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Kemal SÖZEN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Ali Kürşat TURGUT (İmza)

Üye : Doç. Dr. Hatice TOKSÖZ (İmza)

Tez Başlığı: İlimler Tasnifi Geleneğinde Müziğin Yeri ve Önemi
--

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 21/04/2020

Mezuniyet Tarihi :07/05/2020

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İlimler Tasnifi Geleneğinde Müziğin Yeri ve Önemi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Mehmet DUGAN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mehmet DUGAN
Öğrenci Numarası	20165263002
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç Dr. Ali Kürşat TURGUT
Tez Başlığı	İlimler Tasnifi Geleneğinde Müziğin Yeri ve Önemi
Turnitin Ödev Numarası	1308406361

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 104 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 27/04/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 8

alıntılar dahil % 13'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.
--

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

27/04/2020

(imzası)
Doç. Dr. Ali Kürşat TURGUT

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM FELSEFESİNDE İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİ

1.1. İlimlerin Tasnif Edilme Süreci	10
1.1.1. İlim Kavramı	10
1.1.2. İlk Dönem İlimler Tasnifi	11
1.2. İslâm Filozoflarında İlimler Tasnifi	14
1.2.1. Kindî'nin İlimler Tasnifi	14
1.2.2. Fârâbî'nin İlimler Tasnifi	19
1.2.3. Hârezmî'nin İlimler Tasnifi	25
1.2.4. İhvân-ı Safâ'nın İlimler Tasnifi	28
1.2.5. İbn Sînâ'nın İlimler Tasnifi	33

İKİNCİ BÖLÜM

İLİMLER TASNİFİNDE MÜZİĞİN YERİ VE ÖNEMİ

2.1. Müzik İlminin Sistemleşme Süreci	38
2.1.1. Müzik Kavramı	38
2.1.2. İlk Dönem Müzik Çalışmaları	39
2.2. İslâm Filozoflarında Müzik İlmi	42
2.2.1. Kindî'de Müzik İlmi	42
2.2.2. Fârâbî'de Müzik İlmi	52
2.2.3. Hârezmî'de Müzik İlmi	62
2.2.4. İhvân-ı Safâ'da Müzik İlmi	65
2.2.5. İbn Sînâ'da Müzik İlmi	72

SONUÇ	83
KAYNAKÇA	85
ÖZGEÇMİŞ	93

KISALTMALAR LİSTESİ

bk.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
ed.	editör
h.	hicrî
H.z.	Hazreti
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
m.ö.	milattan önce
m.s.	milattan sonra
ö.	ölümü, ölüm tarihi
s.	sayfa
ss.	sayfalar
thk.	tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	tarihsiz
vb.	ve benzeri

ÖZET

Müzik, insanın tarih boyunca çeşitli amaçlarla kullandığı bir araç olmuştur. Toplum ve kültürlere göre farklı tezahürlerle karşımıza çıkan müzik dinî törenler, cenazeler, kutlamalar, düğünler gibi insan yaşamının her anında yerini almıştır. Müzik, Çin ve Antik Yunan medeniyetlerinde sistematik şekline kavuşması ile beraber eğitim sisteminde de kendine yer edinmeye başlamıştır. Pisagor'un müziği matematik ile ilişkilendirmesi, Platon'un çocukların eğitiminde müziğin önemine dikkat çekmesi, Aristoksenos'un müziğe dair müstakil eserler vermesi gibi gelişmeler bu sanat bir ilim olarak ele alınmasını sağlamıştır.

Müzik, Orta Çağ'ın yedi özgür sanatından biri olarak kabul edilerek aritmetik, geometri ve astronomi gibi ilimler ile birlikte değerlendirilmiştir. İslâm medeniyeti ise Beytü'l-Hikme merkezli tercüme hareketleri neticesinde söz konusu ilimlerle tanışmıştır. İslâm düşünürleri konularını belirlemek, birbirleriyle ilişkilerini saptamak, eğitim müfredatı oluşturmak gibi nedenlerle bu ilimleri sınıflama yoluna gitmişlerdir. Kindî ile başlayan bu sınıflama süreci Fârâbî, Harezmi, İhvân-ı Safâ ve İbnâ Sînâ gibi filozoflarla devam ederek köklü bir geleneğin oluşmasını sağlamıştır. İslâm düşünürlerinin yaptığı bu sınıflandırmaların birçoğunda ise müzik ilmi matematik ilimlerin içerisinde değerlendirilmiştir. Onlar, müzik ilmini yaptıkları tasniflerin içinde konumlandırmalarının yanı sıra bu ilme dair müstakil eserler de kaleme alarak müzik ilmine verdikleri önemi göstermişlerdir. Bu eserlerde kendi müzik felsefelerini ortaya koymuşlar ve ayrıca birçok müzikal konuya temas ederken enstrümanlara dair bilgiler de vermişlerdir. Nitekim bu çalışmada İslâm filozoflarının ilimler tasnifi ile müziğin bu tasnifteki yeri ve önemi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, İlimler Tasnifi, Müzik, Kindî, Fârâbî, Harezmi, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ.

SUMMARY

THE PLACE OF MUSIC AND ITS IMPORTANCE IN THE TRADITION OF CLASSIFICATION OF SCIENCES

Music is an instrument which is used for various purposes throughout history by humankind. Music, which appears in different variety by societies and cultures, is to live in every moment of human life such as rites, funerals, celebreties, weddings. As music became its systematic form in Chinese and Ancient Greek civiltazion, it also was started to use in education. At first, Pythagoras linked between music and mathematics, and then Plato thought that music was one of the first lesson which should be taught to children. Moreover, Aristoxenus was the first philosopher who wrotes books which cover only music topics. By means of these progresses, this art was considered as a science.

Music was regarded as one of the Seven Liberal Arts with arithmetic, geometry and astronomy. Islamic civilization met these sciences through translation movements in House of Wisdom (Bayt al-Hikmah). They classified these sciences for several reasons including determining sciences topics, finding out relations with each other, and setting a curriculum. This process of classification, which was started by al-Kindī and proceeded by al-Fārābī, al-Khwārizmī, Ikhwan Al-Safā and Ibn al-Sīnā formed rooted traditions. In many classifications that was done by Islamic philosphers music was thought to be sub-branch of mathematics. And they also gave importance to musical science by writing books which cover musical topics and informations of instruments as well as their philosophy of music. In conclusion, classification of sciences of Islamic philosophers and importance and place of music have been evaluated.

Keywords: Islamic Philosophy, Classification of Sciences, Music, al-Kindī, al-Fārābī, al-Khwārizmī, Ikhwān al-Safā, Ibn al-Sīnā.

ÖNSÖZ

Müziğin matematik ile olan ilişkisinin kökleri Antik Yunan’a kadar dayanmaktadır. Bu dönemde müzik ilminin teorileri ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu sanatın genelde icra yönü ön plana çıkartılsa da bir ilim olarak ele alınması onun değerini arttırmıştır. Eğitimdeki temel derslerden biri haline gelen müziğin diğer ilimler ile olan ilişkisi incelenmiş, ilimler tasnifinde kendisine genel olarak matematik ilimleri içerisinde yer bulmuştur. Nitekim felsefe tarihinde müziğin matematik ile olan ilişkisine ve önemine kayıtsız kalan düşünür de yok denecek kadar azdır. İslâm filozofları da yaptıkları ilimler sınıflamasında müziği matematik ilimleri arasında göstermişler ve sistematik olarak Aristoteles ile başlayan ilimlerin tasnif edildiği bu geleneği daha ileri götürmüşlerdir. Müslüman filozoflar, müziğe sadece ilimler sınıflamasında yer vermekle kalmamış, bu disipline dair müstakil eserler de kaleme alarak söz konusu ilme verdikleri değer ve önemi göstermişlerdir. Nitekim yapmış olduğumuz bu çalışma da müziğin ilimler sınıflamasındaki yeri ve önemini İslâm filozoflarının perspektifinden değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Bu çalışmada İslâm filozoflarından olan Kindî, Fârâbî, Harezmi, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ’nın ilimler tasnifi ve müziğin bu tasnifte yeri ve önemi ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Bu düşünürlerin seçilme nedeni ise İslâm felsefesinde ilimler tasnifi geleneğini başlatmaları ve kaleme aldıkları eserlerle müzik nazariyatının Müslüman coğrafyada temelini atarak bir müzik felsefesi ortaya koymalarıdır.

Çalışmamız bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, müziğin ne olduğu, neye müzik dendiği, müziğin hangi toplumlarda nasıl idrak edildiği gibi konular üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra özellikle Antik Yunan felsefesinde müziğin Pisagor, Platon, Aristoteles ve Aristoksenos gibi filozoflarca nasıl ele alındığı incelenmiştir. Ayrıca ilimleri tasnif etme sürecinin bu dönemde nasıl başladığı da çalışmada yer almaktadır.

Birinci bölümde ilk olarak ilim kavramının bir analizi yapılmış ve Hz. Peygamber döneminden itibaren ilimlerin tasnif edilme süreci incelenmiştir. Daha sonra ise İslâm filozoflarından Kindî, Fârâbî, Harezmi, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ’nın ilimler tasnifine değinilmiştir. Her bir filozofun ilimleri nasıl ele aldıkları, nasıl sınıfladıkları, ilimler arasında nasıl bir ilişki kurdukları detaylandırılmıştır. Tasniflerdeki farklar ve benzerlikler belirtilmiştir. Bu bölümde düşünürlerin yaptıkları tasnifler verilirken aynı zamanda müzik ilmini hangi ilimler içerisinde konumlandıkları da belirtilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm ise müzik kavramının kısa bir analizi ile başlamaktadır. Ardından müziğin Arap kültüründeki mevcut durumu ve müziğin sistemleşme sürecinin temelleri ele alınmıştır.

Bu bilgilerin akabinde mezkûr İslâm filozoflarının müzik ile ilgili eserlerinin incelemesi yapılarak filozofların aynı konudaki düşüncelerinde yer alan fark ve benzerliklere dikkat çekilmiştir. Eserlerde yer alan gök cisimlerinin müzik ile olan ilişkisinden enstrümanların özelliklerine, sesin oluşum sürecinden müzikteki notaların sayısal oranlarına varıncaya kadar birçok mesele incelenmiştir. Ayrıca müziğin insan psikolojisine olan etkilerine de yine bu bölümde değinilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, düşünürlerin yaptıkları ilimler tasnifi üzerinden onların ilimleri idrak biçimlerini ve ilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini nasıl ele aldıklarını incelemektir. Ayrıca onların nasıl bir müzik teorisi ortaya koyduklarını, müzik felsefelerinin ne doğrultuda şekillendiğini ve bu bağlamda müzik ilmini ilimler tasnifinde nerede konumlandıklarını araştırmak da bu çalışmanın amacı kapsamındadır. Müzik ilmi ele alınırken onun felsefi ilimler içindeki yeri üzerinde durulmuş, müziğin teorik konularının detaylarına alanın sınırlarını aşmamak için girilmemiştir. Çalışmada deskriptif bir yöntem izlenerek yer yer karşılaştırmalara da başvurulmuştur.

Bu süreç içinde her türlü konuda bana olan desteğini hiç esirgemeyen ve çalışmanın her aşamasında büyük bir özenle bana yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Ali Kürşat Turgut'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli katkıları ve tavsiyeleri için Prof. Dr. Kemal Sözen'e de müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Mehmet DUGAN

Antalya 2020

GİRİŞ

İnsan, tarihsel süreç içinde kendini ifade edebileceği birçok yola başvurmuştur. Yaşadığı dönem, toplum, iklim ve benzeri şartlara bağlı olarak bu ifade biçimleri farklı şekillerde tezahür etmiştir. Müzik bu anlatım biçimlerinden yalnızca birisi ve en etkililerindendir. Evrensel bir dile sahip olan müzik, muhatabında hüznün, neşe, heyecan gibi birtakım duyguları uyandıran muhteşem bir zenginlikle işitsel dünyamızı uyarmaktadır.

Müziğin nasıl doğduğu ve ortaya çıktığı ya da ilk olarak ne zaman fark edildiği gibi sorular muhakkak ki önemlidir ve araştırmaya değerdir. Bu sorular doğal olarak farklı teorileri ve yorumları da beraberinde getirmiştir. Modern yorumlardan birine göre; ilk zamanlar büyü maksadıyla yapılmaya başlanan müzik, sonrasında dinî bir hüviyet kazanmıştır. Eski toplumlara bakıldığında ise müziği icat edenin tanrılar olduğu görülmektedir. Mısır mitolojisinde müzik, tanrı Osiris tarafından yaratılmıştır. Yunan mitolojisinde ise Apollon'un müziği yarattığına inanılmaktadır.¹

Kökeni konusunda bir ispatın yapılıp yapılamayacağı sorusu aslında neye müzik denmesi gerektiğinin cevabıyla da doğru orantılıdır. İnsanın tarih sahnesine ilk çıktığı andan itibaren doğadaki sesler aslında ona müziği keşfetmesi adına ipucu vermiştir. Sesler arasındaki ahenk insanlar tarafından ne zaman fark edilmişse müzik o zaman başlamıştır denilebilir. İnsanların doğadaki nesneleri ve ellerini birbirine vurarak çeşitli sesler çıkarmasıyla ilk defa müziğe dair bir şeyler üretmeye başladıkları düşünülmektedir.² Giderek farklı aletlerin kullanılmasıyla gelişmeye başlayan müzik algısı, yarattığı etkinin büyüyle insanın tabiatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Tüm bu sorular ve tartışmaların dışında müziğin tarihteki ilk sistematik şekline ise Çin uygarlığında ulaştığı görülmektedir. Mısırlıları ve dolayısıyla Antik Yunan medeniyetini fazlasıyla etkileyen Çin müziği, bu ülkenin son altı bin yıllık tarihinde önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Müzik, dinî olarak anlamlandırılmasının yanı sıra, Çin saraylarında ve çeşitli törenlerde oldukça yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Hatta bu dönemde müziğin topluma nüfuzu o kadar fazladır ki, Çin İmparatoru Şi Huang M.Ö. 246 yılında bu uğraşa yasak getirirse de kısa bir süre sonra tekrar canlanmasına engel olamamıştır.³ Çinliler tiyatrolarında da müziği faal bir şekilde kullanmışlardır. Doğrusu müzik, tarih boyunca tiyatrodan hiç kopmamıştır. Çin müziği baskın karakteriyle aslında bütün dünyayı etkilemiştir. Konfüçyüs'ün müzik

¹ Nesrin Akan, *Platon'da Müzik*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 58-59.

² Mesut Kınacı, "Eski Yunan Dünyasında Müzik ve Müzisyenler", *Doğu Batı*, 62 (2012), s. 11

³ Mehmet Kaygısız, *Müzik Tarihi*, Kategori Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 58.

konusundaki görüşlerinin kendisinden çok sonra ve başka bir coğrafyada yaşamış olan Platon ile paralellik göstermesi bu güçlü etkiye bir örnektir.⁴ Şüphesiz Japonlar da bu birikimden etkilenmiştir. Öyle ki, Çin'in unuttuğu bazı müzik türlerinin Japonya'da devam ettirildiğini görmekteyiz.⁵

Hint müziğine ise farklı bir parantez açmak gereklidir. Onların müzik anlayışı Sanskrit edebiyatıyla beraber gelişimini sürdürerek kendine özgü bir yolda ilerlemiştir. Her ne kadar İslâm medeniyetinin yükselişi ile Arap ve Fars tesirine maruz kalsa da Hint müziği kendi orijinal yapısını muhafaza etmeyi başarmıştır.⁶

Anadolu'da ve Mezopotamya'da ise yazının mucidi olan Sümerliler müziğe dair bilinen ilk yazılı eserleri vermişlerdir. Bu toplum, müziğin tanrılara ait olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla da onlar tüm dinî törenlerinde müziği araç olarak kullanmışlardır. Müzik, bu coğrafyadaki toplumların sadece dinsel alanlarının bir parçası olmakla kalmamış, günlük yaşamın tümüyle içine girmiştir.⁷ Zira bu, şaşılacak bir durum olmamakla birlikte bütün toplumların da müziğe olan ilgisini bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bağlamda, kelimelerin yetersiz kaldığı durumlarda müzik, insanların yardımına koşmaktadır.⁸

Müzik ilminin her açıdan sistemleşmesinde büyük öneme sahip olan Antik Yunan medeniyeti, daha sonra belirli bir disipline kavuşacak olan Batı Müziği'ne temel oluşturmuştur. Kilise müziğinin de buradan etkilendiği yadsınamaz bir gerçektir.⁹ Antik Yunan müziği, tercüme eserler aracılığıyla, İslâm bilginlerine de daha çok teorik anlamda önemli bir kaynak olmuştur.

Müzik, Antik Yunan'ın her alanına sirayet etmiştir. Eğitimde, eğlencelerde, dinî törenlerde, evliliklerde, cenazelerde, festivallerde, savaş meydanlarında, tedavide vb. birçok yerde müzik farklı biçimlerde kullanılmıştır. Bu yönden bakıldığında müzik adeta onların yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuştur, denilebilir.¹⁰ Eski Yunanlıların en önemli faaliyet alanlarından biri olan tiyatrolarda müzik, şiir ve dans uyum içinde icra edilmektedir. Bu tiyatrolardaki gösteriler, halkın her kesimine açık olması dolayısıyla da bir hayli öneme sahiptir.

⁴ Konfüçyüs'ün müzik ile görüşleri için bk. Kemal Bakır, "Konfüçyüs, Bilgelik ve Eğitim", *Doğu Batı*, 40 (2007), s. 243-245.

⁵ İlhan Mimaroglu, *Müzik Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul 2017, s. 18.

⁶ Mimaroglu, *Müzik Tarihi*, s. 19.

⁷ Mesut Kınacı, "Eski Yunan Dünyasında Müzik ve Müzisyenler", s. 12.

⁸ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 13.

⁹ Mimaroglu, *Müzik Tarihi*, s. 21-23; Kınacı, "Eski Yunan Dünyasında Müzik ve Müzisyenler", s. 12.

¹⁰ Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, çev. Necati Aça, Alfa Basım, İstanbul 2017, s. 218.

Böylece bu tür sanatsal etkinliklerden sadece nüfuzlu kimselerin değil, herkesin faydalanmasını sağlamaktadır.¹¹

Yunan mitolojisi de birçok açıdan müziğe fazlasıyla etki etmiştir. Yunanlıların bu mitolojik anlatımlardaki tanrılara çeşitli vesilelerle yaklaşmak için müziği araç olarak kullandıkları bilinmektedir. Onlar, tanrıları müzik ile alakalı görmüşler ve bazı çalgıların da mucidi olarak düşünmüşlerdir. Apollon, Dionysos ve Athena bu tanrılardan bazıları olup her biri için şenlikler düzenlenmiştir.

Antik Yunan felsefesindeki en önemli filozoflardan biri olan Pisagor (m.ö. 570-495) ve onun ekolü kendisinden sonra gelen nesiller üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Düşünürün günümüze kendi yazdığı hiçbir eseri ulaşamamıştır. Pisagorculuğa ait ilk yazılı kaynak ise öğrencisi Filolaos'a (m.ö. 470-385) aittir.¹² Filolaos eserinde müzik hakkında birçok bilgi vermektedir. Platon'un (m.ö. 427-347) filozof-kral ideasında rol model olarak aldığı düşünülen Arhitas (m.ö. 428-347)¹³ ise *Matematik Üzerine* adlı eserinde bu ekol adına önemli bilgiler vermektedir. Matematiğin aritmetik, geometri, astronomi ve müzik ile ilişkilendirildiği ilk yazılı metin olması dolayısıyla Arhitas'ın bu eseri ilimler tasnifi adına da önemli bir kaynaktır.¹⁴

Pisagor, sesler arasındaki uyumun belirli bir düzende olduğunu ortaya koymuştur. O, bu uyumu sayısal oranlar ile açıklamıştır. Dolayısıyla Pisagor, merkezine matematiği yerleştirdiği müzik ilminin teorik alanlarını formüle edebilmiştir.¹⁵ Bir tel üzerindeki oktav, dörtlü ve beşli gibi ses aralıklarının oranlarını sayısal olarak ifade ederken, telli bir çalgının¹⁶ tel boyunun uzunluğunun değişmesi ile tellerin tizleşip pesleştiğini de tespit etmiştir.¹⁷

Pisagorun düşüncesinde âlem, armoni (harmoni, ahenk) ilkelerine göre yaratılmıştır.¹⁸ Antik Yunan'da Sokrat öncesi tabiat filozoflarının evrenin başlangıcını bir unsur ile açıklama anlayışına o da uymuş ve bunu sayısal oranlarla temellendirmiştir. Filozof, ilk defa Dünya'yı âlemin merkezi olmaktan çıkartmış ve onun bir ateşin yörüngesinde olduğunu düşünmüştür. Ona göre, tıpkı tel uzunluğunun sese olan etkisi gibi gök cisimleri de bu ateşe olan uzaklıklarına

¹¹ Duygu Tardü, *Aristoteles ve Platon'un Görüşleri Işığında Antik Yunan Kültür Yaşantısında Müziğin Önemi ve Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 147-153.

¹² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 412.

¹³ Ozan Baysal, "Aristoksenos'un Müzik Bilim Anlayışı", *Akademik Bakış Dergisi*, 46 (2014), s.64

¹⁴ Carl Huffman, "Archytas", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/archytas/> (erişim tarihi: 17.06.2019)

¹⁵ Bu konu ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Ozan Baysal, "Erken Dönem Pisagorcularda *Harmonia* Düşüncesi ve Müzik Kuramı", *Müzikte Kuram*, 10 (2014); Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s. 47-49.

¹⁶ Pisagor, tel boyunun sese olan etkisini ölçmek için *monokord* adı verilen bir alet geliştirmiştir. Bu alet tek telli olup telin iki köprü üzerine gerilmesiyle oluşturulmuştur. Bu konu hakkındaki farklı görüşler için bk. Baysal, *Müzikte Kuram*, s. 56.

¹⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 381.

¹⁸ Plutarkhos, *Müzik Üzerine*, çev. Didem Demiralp, Detay Yayıncılık, Ankara 2016, s. 45.

göre farklı sesler çıkarmaktadırlar. Bunun sonucunda da sıradan insanların deneyimleyemeyeceği bir ahenk açığa çıkmaktadır.¹⁹ Nasıl ki bir müzik aletinde rastgele notalara basarak düzgün bir melodi duyurulamazsa, mutlaka belirli kaidelere göre notaları seçmek gerekiyorsa, âlem de aynı düzende hareket etmektedir. Pisagor, duyduğunu iddia ettiği bu seslerle âlemin dengede kaldığı görüşündedir. Bu düşünce sistemi aynı zamanda ethos doktrini olarak da adlandırılmaktadır. İslâm düşüncesinin önemli ekollerinden olan Kindî'nin ve İhvân-ı Safâ'nın da Pisagor'un gökyüzünün hareketleri sonucu sesler çıkardığı bu düşüncesinden oldukça etkilendikleri görülmektedir.²⁰ Ayrıca matematiğin pratik hali olarak görüldüğü müzik, Pisagor'un eğitim sisteminde de önemli bir yere sahiptir.²¹ Onun tüm bu görüşleri kendisinden sonra gelen birçok düşünürü derinden tesir etmiştir.

Antik Yunan felsefesinin bir diğer önemli düşünürü olan Platon'un, Güney İtalya ziyareti esnasında tanıştığı Pisagorculuktan edindiği bilgiler onun genel felsefesini etkilediği gibi müzik konusunda da ona yol gösterici olmuştur. Platon'a göre Tanrı; ateş, su, hava ve topraktan oluşan dört maddeyi belirli sayısal oranlarda birbirine karıştırarak âlemi var etmiştir. Bu uyum âlemin her yerinde geçerli olduğu gibi insanlar içinde geçerlidir. Bu sebeple o, insan davranışları ile gök cisimlerinin hareketlerinin bir uyum içinde olduğunu belirtirken astronomi ile müziğin de bazı yönlerden ortak olduğunu ifade etmektedir.²²

Pratik açıdan bakıldığında ise Platon'da müziğin daha çok siyaset felsefesi bağlamında değerlendirildiği görülmektedir. O, devlet yönetimine doğru kişiler yetiştirilmesi maksadıyla Akademi adı verilen kendi okulunu kurmuştur. Bu okul Avrupa tarihinin ilk eğitim ve araştırma merkezi niteliğindedir.²³ Ona göre bir devleti yönetmek iyi eğitim almış bir kişinin, filozofun işidir. Platon'un ideal devlet kuramında Yunan geleneklerine bağlı bir şekilde, ilk eğitim jimnastik ve müzik ile verilir. Müzik sadece müzik olmayıp kültür kadar geniş bir anlam sahasını da içermektedir.²⁴ Platon'a göre jimnastik kişilerin bedenine etki ederken, müzik ise ruhlarını eğitmektedir. Bu disiplinlerden biri, diğerini adeta tamamlamaktadır. Beden eğitimi tek başına verildiğinde kişiyi sert, kaba ve hırçın bir karaktere dönüştürürken, aynı şekilde müzik eğitimi de yumuşak, naif huylar aşılamaktadır. Bu nedenledir ki mezkûr iki disiplinin dengeli bir şekilde öğretilmesi eğitimin en hassas noktasıdır ve istenilen de budur. Bu

¹⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010, s. 30.

²⁰ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s. 30.

²¹ Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 134.

²² Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 41, 58-59; Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 530d; Akan, *Platon'da Müzik*, s. 97.

²³ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 195.

²⁴ Platon, *Devlet*, 376e--377a; Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 211.

eğitimlerin sonucunda öğrencilerin bazıları Platon'un siyaset felsefesinde bahsettiği bekçiler sınıfına²⁵ ayrılırken, bazılarıysa filozof-kral olabilme adına eğitimlerine devam ederler. Ülkeyi yönetmeye aday kimselerin müzik ilmini almaları zorunludur. Ancak bu müzik eğitiminin mahiyeti de filozofa göre önem arz etmektedir. Zira müzik, söz konusu adayları hem etik hem estetik açıdan yetiştirmede önemli bir eğitim unsuru olarak gösterilmektedir. Platon, müziğin gücünün farkında olan bir düşünür olarak, onu iyi yönde kullanmakta zarar görmediği gibi, aksine oldukça faydalı bulmaktadır. Bu yüzden o müziği eğitimlerin en üstün olanı olarak nitelendirmektedir. Bu açıdan, iyi ideasının yerleşmesi ve toplumun mutluluğunun sağlanması adına Platon'un, müziği pragmatist bir bakışla ele aldığı görülmektedir.²⁶

İslâm filozofları arasında Muallim-i Evvel olarak da bilinen Aristoteles (m.ö. 384-322), müzik konusuna bazı hususlarda Platon'a göre daha farklı açılardan bakmaktadır. O, neden müzik var olmalı ve onu ne için yapmalı gibi konuları tartışmıştır. Müzik sadece bir eğlence aracı mıdır yoksa boş zamanları değerlendirme uğraşısı mıdır? Müzik, eğitimin içerisine konulmalı mıdır? Gençlere müzik öğretilmeli midir yoksa onlar, icra edenlerden mi faydalanmalıdırlar? Aristoteles, *Politika* adlı eserinde müzik konusuna bu sorularla bir girizgâh yapmaktadır. O, bu soruların cevaplarını kendinden önceki filozofların hakkıyla verdiğinden bahsetmiş, isteyenlerin onların fikirlerine de müracaat edebileceğini belirtmiştir. Her ne kadar müziğe bakışı hocası Platon'dan farklıysa da bu konuda onu ve diğer önemli şahsiyetleri yüceltmıştır.²⁷ Ona göre, müziğin neşe ve haz veren yönünün bulunması onu, sosyal etkinliklerde bir eğlence ve dinlenme aracı olarak kullanılmasını uygun kılar. Müziğin bu tür zararsız hazlarla alakalı olan kısımlarının gençlere öğretilmesinde ona göre sakınca yoktur. Aristoteles bu düşüncesini belirtirken eğlence için müziğin bir amaca dönüştürülmemesi uyarısını da yapmaktadır.²⁸

Müziğin, insan mizacına etkisinin farkında olan Aristoteles, çocukların erdemli bireyler olarak yetiştirilmesi için sanatın kullanılmasını önemsemektedir. Müziğin insan ruhuna yaptığı pozitif etki, o bireyin daha erdemli olmasını sağlamaktadır. O, Platon'a göre daha gerçekçi bir bakış açısı ortaya koyarak çocuklarla empati yapmaktadır. Genç yaşta bireylerin içinde haz

²⁵ Platon, *Devlet* adlı diyalogunda toplumu üç sınıfa ayırmaktadır. İlk sınıf olan işçiler; hür olmaları ile beraber görevleri çalışmak ve itaat etmektir. Kendi aralarında evlenebilmektedirler. Ülke ekonomisinin dinamosu bu sınıftır. İkinci sınıf olan bekçiler ise cesaret duygusunun yüksek olduğu kişilerden oluşmaktadır ve ülkenin güvenliğinden sorumludur. Bu sınıftaki kişilerin evlenmeleri ve mülk edinmeleri yasaktır. Üçüncü sınıf olan yöneticiler de iyi bir eğitimden geçen filozoflardan oluşmaktadır. Toplumun en zeki kişilerinden oluşan bu sınıf da bekçiler gibi evlenememekte ve mülk edinmemektedir. Onun hayali, insanların mutlu bir şekilde devletlerinde yaşamalarıdır. Bk. Platon, *Devlet*, s. 415a, 416a-417b, 457e.

²⁶ Platon, *Devlet*, 401d-402a.

²⁷ Ayna İsababayeve Apaydın-Fazlı Arslan, "Antik Yunan Felsefesinde Ahlaki Eğitim Aracı Olarak Müzik", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 29 (2015), s. 330.

²⁸ Aristoteles, *Politika*, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 542-544.

olmayan bir şeye tahammül etmelerinin zor olduğunu vurgulayan Aristoteles, müziğin haz veren yanının bulunmasından ve karaktere etkisinden dolayı, bu sanatın onlara öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁹

Müzik teorisi bağlamında önemli bir yere sahip olan Aristoksenos'a (m.ö. 360-300) da ayrıca değinmek gerekmektedir. Zira o, tarihte müzik bilimi adına müstakil eserler veren ilk düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰ Günümüze ulaşan iki eseri *Armoni Öğeleri* ile *Ritim Öğeleri* onun müziğe bakışını ortaya koymaktadır. Doğduğu şehir olan Taremtum (Taras) onun döneminde Pisagor'un öğrencisi olan ve özellikle matematikte yetkinliğiyle bilinen Arhitas tarafından idare edilmektedir.³¹ Ayrıca kaynaklarda Arhitas'ın Pisagor ekolü içinde müziğe en yüksek ilgiyi gösteren kişi olduğu da geçmektedir.³² Aristoksenos'un Ksenophilos, Phonton, Ekhekrates gibi son Pisagorcular olarak bilinen düşünürleri tanıdığı yine kaynaklarda yer almaktadır.³³ Kendi eserinde Platon'un müzik ile ilgili görüşleri üzerine yorum yaptığı bilinmektedir.³⁴ Ayrıca o Aristoteles'in Lise'sinde (Lykeion) de eğitim görmüştür. Tüm bunlardan hareketle Aristoksenos'un o döneme kadar olan birçok düşünürün müzik ile ilgili fikirlerine yeterince vâkıf olduğunu düşünebiliriz. Selefleri gibi o da bir kişinin ahlaklı ve medenî davranışlara sahip olmasının iyi bir müzik eğitimiyle mümkün olacağından bahsetmekten geri kalmamıştır.³⁵

Müzik hem sanatsal hem de bilimsel açıdan zihinlerdeki yerini şekillendirirken konumuz olan ilimler tasnifi geleneğinde de kendine yer edinmiştir. İlimlerin tasnif edilme sürecine bakıldığında tarih boyunca birçok düşünürün bu konu üzerinde hassasiyetle durduğu görülmektedir. Bazıları bu sürece müstakil bir eser ile dâhil olurken, bazılarıysa işledikleri konunun ilgili kısmında yer vermekle yetinmiştir. Bu tasnifler, ilimleri sistemli bir şekilde ele almak, ilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini saptamak, ilimlerin sınırlarını çizmek gibi nedenlerle yapılmıştır. En önemli sebeplerden biri ise sistematik bir müfredat oluşturarak eğitim-öğretimin verimini arttırmak olmuştur. Bu sınıflamalar bazen konularına, amaçlarına göre bazen ise yöntemlerine, kaynaklarına göre yapılmıştır.³⁶ Hatta yapılan tasnif biçimlerinden filozofların fikrî olarak öncelikleri de anlaşılabilmektedir.³⁷

²⁹ Aristoteles, *Politika*, s. 546.

³⁰ Baysal, "Aristoksenos'un Müzik Bilim Anlayışı", s. 63.

³¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 408-410.

³² Baysal, "Erken Dönem Pisagorcularda *Harmonia* Düşüncesi ve Müzik Kuramı", s. 65.

³³ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 394.

³⁴ Plutarkhos, *Müzik Üzerine*, s. 16.

³⁵ Plutarkhos, *Müzik Üzerine*, s. 32.

³⁶ Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, Klasik Yayınları, 2012, s. 29.

³⁷ Hidayet Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), s. 320; Hasan Turgut, "Gazzâlî'nin İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Kelâm İlminin Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, İstanbul 2012, s. 253.

Antik Yunan’da eğitime büyük önem verilmiş, filozofların büyük kısmı da bu konuya eserlerinde değinmiştir. O dönemin eğitim sistemi, genel olarak adına trivium denilen gramer, mantık ve retorikten oluşan üçlü bir tasnif üzerine inşa edilmiştir. Orta Çağ’a gelindiğinde ise triviumun yanına dördümlü bir tasnif daha eklenmiştir. Quadrivium olarak adlandırılan bu sınıflama ise aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşmaktadır. Çoğu kaynakta bu iki sınıflama Pisagor üçgeni ile anlatılır: Yapılan bir gözlem zihnimize beş duyu organımız aracılığıyla girer. Ardından zihnimiz bu gözlemleri anlamlandırmak için trivium ve quadriviuma başvurur. Bu süreç, yapılan gözlemin bizde var olan bilgilerle nasıl ilişkilendirileceği, elde edilen yeni bilgileri nasıl açıklanacağı, bu gözlemin nasıl sistematik hale getirileceği gibi birtakım aşamalardan oluşur. Trivium ve quadrivium aynı zamanda yedi özgür sanat manasına gelen “The Seven Liberal Arts” olarak da anılmaktadır. Özellikle Orta Çağ’da eğitimin odağında bulunan bu sistem, ona vâkıf olan kişiyi özgürleştirdiği düşüncesiyle bu adı almıştır.³⁸

Platon, *Devlet* adlı eserinin yedinci kitabında ilimler tasnifinin bilinen ilk örneklerinden birini vermiştir. O, duyulur âlemi ancak gerçek âlemin bir yansıması saydığından dolayı gözleme dayanan bilgiyi değil sadece akılla kavranan bilgiyi gerçek bilgi olarak nitelendirmiştir.³⁹ Nitekim Platon’un bilimlere dair sınıflaması da bu minvalde ilerlemiştir. Onun tasnifinde bilimler şu sırayla birbirini takip etmektedir: Aritmetik, geometri, astronomi, armoni ve diyalektik. Platon’a göre kişinin zihninin gelişiminde en önemli araçlardan birisi, az önce ifade edilen ilk dört bilimi kapsayan matematiktir.⁴⁰ Diyalektik ise Platon’a göre herkesin kavrayamayacağı ama asıl varılmak istenen bilimdir. O, matematik bilimlerini diyalektiğe bir hazırlık olarak görmektedir.⁴¹

Bilgiyi elde etme konusunda sadece akla değil duyulara da güvenen Aristoteles ise Platon’dan farklı bir ilimler tasnifi yapmıştır. Onun tasnifinin Platon’unkine göre çok daha sistematik olduğu görülmektedir. Hatta çoğu araştırmacı ilimler tasnifini doğrudan Aristoteles ile başlatmaktadır. Çok sayıda diyalogu olmasına rağmen Platon, fikirlerini sistematik olarak açıklamamıştır. Bu da onun felsefesini ve bakış açısını anlamayı zorlaştırmaktadır.⁴²

³⁸ Otto Willmann, "The Seven Liberal Arts", Vol. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907, *The Catholic Encyclopedia*; <http://www.newadvent.org/cathen/01760a.htm> (erişim tarihi: 06.03.2019).

³⁹ Eyüp Erdoğan, “Platon ve Aristoteles’in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2009), s. 149.

⁴⁰ Randall D. Hart, *The Trivium of Classical Education: Historical Development Decline in the 20th Century and Resurgence in Recent Decades*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Graduate Faculty of Greenleaf University, 2004, s. 47-48.

⁴¹ Platon, *Devlet*, 522c-534e.

⁴² Hart, *The Trivium of Classical Education: Historical Development Decline in the 20th Century and Resurgence in Recent Decades*, s. 47.

Aristoteles ilimleri teorik, pratik ve prodüktif (üretici, poetik) olarak üçlü şekilde sınıflamıştır.⁴³ Onun tasnifini kısaca özetleyecek olursak; teorik bilimler fizik, matematik ve metafizik olarak üç tanedir. Aristoteles optik, astronomi gibi disiplinlerle birlikte müziği de matematiğin uygulamalı bilimleri adı altında değerlendirmiştir.⁴⁴ Pratik bilimler ahlak ve siyaset olarak iki kısma ayrılmış, siyaset ise kendi içinde retorik, iktisat ve strateji olarak üçe ayrılmıştır. Prodüktif bilimler ise mühendislik ve çeşitli zanaatlar olarak iki kısımdır. İslâm filozoflarının tasniflerine baktığımızda ise -ileride görüleceği üzere- genellikle bu minvalde ilerlemiştir. Aristoteles'in sınıflamasında dikkat çeken bir husus ise mantık ilminin tasnifte yer almamasıdır. O, mantık ilmini bir alet ilmi olarak değerlendirmiştir.⁴⁵

İlimler tasnifi bağlamında Aristoteles'in öğrencisi Aristoksenos'e etkisi müzik alanında kendini açıkça göstermiştir. Ama o, hocasının sadece bilimsel yöntemini takip ederek müziğin konusu nedir, hangi disiplin ile ilişkilidir gibi sorulara cevap aramıştır. Ona göre müzik biliminin konusu melodi ve ona ait alanlardır. Bununla birlikte o, müzik bilimini kendi dönemine kadar sayılar, oranlar temelinde matematiğin içinde gören Pisagorcu görüşü ciddi bir biçimde eleştirmiştir. Nitekim Aristoksenos, müziği matematikten ayırarak müstakil denilebilecek bir yere koymuştur.⁴⁶ Filozof, melodileri anlamayı hem duymaya hem de istidlale (çıkarım) dayalı bir takibin konusu olarak görmüştür. Dolayısıyla Aristoksenos, müziğin anlaşılmasına idrakin ve hafızanın sebep olduğunu belirtmiştir. Ona göre insan kulağına gelen sesleri idrak ederken, idrak ettiğini de hatırlamaktadır. İnsanın bu yetisi, bir müziği dinlerken duyulan notalar ile duyulacak notalar arasında bağlantı kurmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak Aristoksenos, dinlenen müziğin içeriğini takip etmenin bunlardan başka bir yolunun olmadığını söylemiştir.⁴⁷

Kaynaklarda Aristoksenos'a atfedilen bazı görüşlerin aslında onun da bizatihi eleştirdiği ve Harmonikçiler olarak adlandırdığı bir gruba ait olduğunu belirtmek gerekmektedir. Felsefe tarihinde sıkça yapılan ve düşünürleri bazı görüşlerinden dolayı bir ekolün içine koyma çabasının her zaman doğru sonuç vermediğini burada da görmekteyiz. Onun bu anlamda bir uzlaştırma içinde olduğunu söyleyebiliriz.

⁴³ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. I (A-Z), İzmir 1985, 1025b; Hüseyin Akpınar, "İlimler Tasnifinde Mûsikî'nin Yeri", *İstem*, 3/5 (2005), s. 192.

⁴⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 1025b; Erdoğan, "Platon ve Aristoteles'in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları", s. 158.

⁴⁵ Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifisinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", *Diyanet İlmi Dergi*, 52/1 (2016), s. 154.

⁴⁶ Baysal, "Aristoksenos'un Müzik Bilim Anlayışı", s. 69-70.

⁴⁷ Andrew Barker, *Greek Musical Writings Volume II: Harmonic and Acoustic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, s. 155; Aristoxenus, *Elements of Harmony*, çev. Henry S. Macran, Oxford at the Clarendon Press, London 1902, s. 193-194.

Görüldüğü üzere müzik, sanatsal yönü bir kenara bırakıldığında, Antik Yunan felsefesinde, Aristoksenos örneğinde olduğu gibi, başka alanların yanı sıra genel olarak matematiğin içinde incelenmiştir.⁴⁸ Aynı zamanda müziğin mezkûr dönemin eğitim müfredatında da kendine hatırı sayılır bir yer edindiği rahatlıkla görülmektedir. Buraya kadar farklı toplumların müzik hakkındaki yaklaşımlarına kısa da olsa yer verirken, özellikle Antik Yunan felsefesinin hem toplumsal hem de eğitim açısından müziğe verdiği değeri filozofların perspektifinden ele almaya çalıştık. Antik Yunan filozoflarının müziğe bakışına ve bu sanata verdikleri öneme yer ayırmamız bu felsefenin İslâm felsefesine kaynaklık teşkil etmesi nedeniyledir. Söz konusu felsefî birikim ilimler tasnifi geleneğinin de altyapısını oluşturmaktadır. Nitekim Müslüman filozoflar, bu birikime kayıtsız kalmayarak onu daha ileriye götürmüşlerdir. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümde ise konumuz dâhilinde bu birikiminin İslâm filozoflarına olan etkisi ve onların bu bilime katkıları ele alınacaktır.

⁴⁸ Fırat İlim, “Aristoteles’te Müzikal Terimlerin Anlamı ve Kullanımı”, *Kaygı*, 30 (2018), s. 57.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM FELSEFESİNDE İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİ

İlimlerin tasnifi konusu asırlardır düşünürlerin zihnini meşgul etmektedir. Önceleri kimi filozoflarca çeşitli ilimlerin birbiriyle olan ilişkileri ele alınmışsa da bu konu, Aristoteles ile sistematik bir seviyeye ulaşmıştır. İslâm felsefesinin önemli kaynaklarından olan Antik Yunan felsefesinde ilimler tasnifinin irdelenmesi Müslüman düşünürlerin oldukça ilgisini çekmiştir. İslâm filozoflarınca bu konunun gerekliliği ve öneminin kavranması ile beraber ilimler tasnifinin İslâm felsefesinde bir gelenek haline geldiği de görülmektedir. Onlar, yalnızca Aristoteles'in tasnifine bağlı kalmamış, bu geleneği her açıdan daha da ileriye taşımışlardır. Ancak biz, İslâm filozoflarının ilimler tasnifini nasıl ele aldıklarına değinmeden önce, ilk dönem Müslümanların zihin dünyasında ilim kavramının ne anlama geldiğini ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilimlerin nasıl ortaya çıkıp ayrıştığı gibi hususları kısa da olsa ele almaya çalışacağız. Bu da sözü edilen geleneğin oluşum sürecini hakkında fikir vermesi açısından önemli olacaktır.

1.1. İlimlerin Tasnif Edilme Süreci

1.1.1. İlim Kavramı

İlim kelimesi Türkçeye Arapçada bulunan العلم (el-ilm) kelimesinden geçmiştir. Bu kelime içinde yaşanan döneme göre anlam değişikliklerine uğrasa da Türkçe sözlükteki karşılığı bilim olarak verilmektedir.⁴⁹ Bilgi, bilmek gibi anlamları da kapsayan ilim, aynı zamanda Allah'ın sıfatlarından da birisidir.⁵⁰ Bu kelime âlim, alîm, allâm, mâlûm, mâlûmat gibi kelimelerle aynı kökten gelmektedir. Ayrıca bilme, bilgi olarak ilim ile benzer manalarda kullanılsa da teknik olarak farklılıklara sahip olan mârifet, hibre, şuûr ve itkân gibi kelimelerde bulunmaktadır.⁵¹ Örneğin, ilimden daha özel bir anlama sahip olan marifet cüz'î ve basit varlıkları, ilim ise küllî ve birleşik varlıkları idrak için kullanılır.⁵² Bu teknik anlam farklılıklarından dolayı her zaman birbirlerini tam olarak karşılayamamaları bu kelimeleri kullanırken dikkat edilmesi zorunluluğunu doğurmaktadır. Nitekim mârifetin zıttı inkâr, ilmin ise cehl kelimeleridir.⁵³

⁴⁹ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005, s. 956.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 108-109.

⁵¹ İlhan Kutluer, "İlim", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 109-110.

⁵² Necip Taylan, "Bilgi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VI, s. 158.

⁵³ İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 69-70.

İlim kavramının geniş bir anlam sahasının olduğu görülmektedir. İslâm düşünürlerinin erken dönemdeki çalışmaları daha çok Kur'an ve Hz. Peygamber odaklı olduğu için ilim kavramının muhtevası da bu doğrultuda, İslâm'a dair konular özelinde şekillenmiştir.⁵⁴ Özellikle Kur'an-ı Kerîm'de bu kelime ilimde derinleşenler⁵⁵, ilim sahipleri⁵⁶, kendisine ilim verilenler⁵⁷ gibi ifadelerle sayısız defa geçmektedir. Ayrıca Allah'ın sıfatlarından birisinin de İlim olması bu kavrama başka bir boyut kazandırmaktadır. Nitekim fetihler ve tercümeler vasıtasıyla öğrenilen matematik, geometri, astronomi, felsefe ve mantık gibi birçok ilmin Müslümanların hayatına girmesi de bu kavrama farklı bakış açıları sağlamıştır.⁵⁸ Dolayısıyla ilmin tanımına dair cevap bekleyen sorular da burada öznel kalmaktadır. Bu tanımlar düşünürlerin zihin dünyalarına, ilgilendikleri alana veya döneme göre değişebilmektedir. Genel olarak bakıldığında ise ilâhî ve beşerî bilgilerin tümü, sistematik bilgiler bütünü, doğruyu arama ve gerçeği kavrama gibi farklı tanımlar yapılsa da bunları çoğaltmak mümkündür.⁵⁹

1.1.2. İlk Dönem İlimler Tasnifi

Hz. Peygamber'in sağlığında Müslümanların zihinlerindeki soruların cevapları birinci kaynaktan yani kendisinden öğrenilebilmekteydi. Ancak onun vefatından kısa bir süre sonra devletin sınırlarının genişlemesi, nüfusun artması gibi sebepler Müslümanlar arasında birtakım anlaşmazlıklara yol açmıştır. Ayrıca Müslümanlar arasında başlayan iktidar mücadelesiyle gelişen süreç içerisinde ortaya çıkan olaylar, kaderin nasıl anlaşılması gerektiği ya da bir Müslümanı öldüren Müslümanın ahiretteki durumunun ne olacağı gibi, cevaplanması daha zor sorulara ortam hazırlamıştır. Arap olmayan milletlerin İslâm'a geçmeye başlaması da Kur'an'ın anlaşılmasını yani dil sorununu gündeme getirmiştir. Çözümüne muhtaç böylesine konular yaşanırken dönemin önemli sahabîlerinin derslerini verdiği Mekke, Medine, Basra, Şam gibi şehirlerde ilim merkezleri teşekkül etmiştir. Bu merkezlerde yapılan ilmî çalışmalar hem dönemin sorunlarına cevap ararken hem de kelam, tefsir, fıkıh, hadis ve belagat gibi ilimlerin doğmasına öncülük etmiştir.⁶⁰ İslâm'ın erken dönemlerinde Kur'an ve Hz. Peygamber ekseninde mezkûr disiplinler teşekkül ederken aynı zamanda bunlara bağlı olarak sarf, nahiv,

⁵⁴ Ali Yıldırım, "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2018), s. 165.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/7; Nisâ 4/162.

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/18.

⁵⁷ Mücadele 58/11; Sebe 34/6.

⁵⁸ Ali Kürşat Turgut, "İslam Felsefesinde İlimler Tasnifi", *İslam Felsefesi*, ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat, Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 453.

⁵⁹ Kutluer, "İlim", c. XXII, s. 109; Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2017, s. 13.

⁶⁰ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi*, 22 (2011), s. 535-537.

belagat ve lügat gibi dil ilimleri de ortaya çıkmıştır. Dinî ilimlerin öğreniminde kullanılması dolayısıyla dil ilimleri alet ilimleri olarak değerlendirilmiştir.⁶¹

İslâm dininin nüzulünden sonra dinî ilimlerde kat edilen yol hayli müspetken diğer bilimlerin birçok alanında da çağın zirvesine çıkılmıştır. Bu başarıların birçok nedeni olmakla birlikte en önemlilerinden biri Müslüman düşünürlerin önceki birikimlerden doğru bir şekilde faydalanmaları ve bu tecrübeyi kendi değerleriyle uzlaştırmalarıdır. Nitekim İslâm düşüncesinde Meşşâî geleneğin kurucusu olan Kindî *İlk Felsefe Üzerine* adlı risalesinde kendinden önceki filozoflara hakikat adına şimdiye kadar ortaya koyduklarından dolayı teşekkür etmektedir. Hakikate ulaşmanın ise ancak ve ancak bu birikimler vesilesi ile mümkün olacağını söylemektedir.⁶² Kindî'nin de bu görüşleri göstermektedir ki, ilimde yol kat etmek için var olan bilgi birikiminden faydalanmak elzemdir. Bu düşünce tarzının bir tezahürü olarak Müslümanlar Beytü'l-Hikme adıyla bilinen dönemin ilmî çalışmalarının ve özellikle Yunancadan çevirilerin yapıldığı bir merkez kurmuşlardır. Burada yapılan sayısız tercüme faaliyetleri de önceki birikimin aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶³ Ayrıca Müslümanlar fetihler aracılığıyla ulaştıkları farklı medeniyetlerin bilimsel ve kültürel müktesebatını da görmezden gelmemişlerdir.

Yukarıda bahsedildiği üzere Müslümanların çalışmaları sadece din ve dil ile ilgili ilimlerle sınırlı kalmamış, zikredilen sebepler vesilesiyle ilimlerin sayısında giderek artmıştır. Bu artış ile ilimleri tasnif etme zorunluluğu doğmuş ve birçok ilim adamı tarafından bu sınıflamalar çeşitli nedenlerle yapılmıştır. İlimlerin tasnif edilmesine duyulan ihtiyacın nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:⁶⁴

- İlimlerin konusunu, amacını, sınırlarını ve yöntemini belirlemek
- İlimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini göstermek
- Eğitim müfredatı oluşturarak verimliliği arttırmak
- İlimler arasındaki hiyerarşiyi belirlemek
- İlimlere dair edinilen bilgi birikimini sistematik hale getirmek
- İlimler arasındaki benzerlikleri ya da farklılıkları tespit etmek
- İlimlerin sadeliklerini ya da karmaşıklıklarını saptamak

⁶¹ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, s. 537.

⁶² Kindî, “İlk Felsefe Üzerine”, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 146-150; Kemal Sözen, “Kindî'nin Metot Anlayışı”, *Tabula Rasa*, 14 (2005), s. 21;

⁶³ Detaylı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VI, s. 88-90.

⁶⁴ Turgut, “İslam Felsefesinde İlimler Tasnifi Geleneği”, s. 454; Akpınar, “İlimler Tasnifinde Mûsikî'nin Yeri”, s. 191; Mahmut Meçin, “İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2014), s. 437-438; Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, s. 14;

İlimlerin tasnif süreci yukarıdaki nedenlerin dışında başka açılardan da önem arz etmektedir. Bu tasnifler filozofların ilim anlayışları, hangi ilmi nerede konumlandıkları gibi detayları barındırmaktadır. Böylece filozofların ilmî öncelikleri ve fikir dünyaları açıklığa kavuşabilmektedir. Bu sınıflamalar aynı zamanda ilgili dönemlerde ilimlerin nasıl değerlendirildiklerini ve dönemler ya da düşünürler arasında kıyaslama yapabilme imkânı da sunmaktadır.

İlk dönemlerdeki çalışmalar vesilesiyle dinî ilimler birbirlerinden ayrışma sürecine girmiş ve ayrı isimlerle anılmaya başlamıştır. Fakat böyle bir ayrışma olsa da bu dönemde açık bir sınıflamanın varlığından bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. O dönemde kelimelerin ilminin el-Fıkhu'l-Ekber adıyla anılması da o ilme bir konum atfetmekten öte, konusunun İslâm'ın ana ilkeleri olması nedeniyledir. Bu dönemde ilimlerin ana gayesinin bir olması nedeniyle âlimlerin eserlerinde sistematik bir tasnif görülmemektedir.⁶⁵

İlimlerin sayısının mezkûr nedenlerle çoğalması ve özellikle felsefî eserlerin tercüme ve sonrasındaki ilimler tasnifinin ilk örneklerini miladî IX. yüzyıldan itibaren görmekteyiz. İslâm dünyasında Câbir b. Hayyân (ö. 815) tarafından *Kitâbu'l-Hudûd* adı ile kaleme alınan eser ise bu alana dair bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla Câbir b. Hayyân'ın çalışmamız açısından önemi ise İslâm düşünürleri arasında ilimleri ilk tasnif eden kişi olmasıdır. O, *Kitâbu'l-Hudûd* adlı eserinde yer verdiği tasnifinde ilimleri din ilimleri ve dünya ilimleri olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir. Buna göre din ilimleri; şer'î ve aklî ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Şer'î ilimler batın ve zahir olmak üzere iki kısım, aklî ilimler ise doğa ve ruhsal ilimlerden oluşan harfler ile felsefe ve metafizikten teşekkül eden anlamlar olmak üzere yine iki kısımdır. Câbir b. Hayyân doğa, matematik ve astronomiyi de felsefenin altında ele almıştır. İkinci ana başlık olan dünya ilimleri ise değerli sanat ve değersiz sanayi bilgileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶⁶

Yukarıdaki bilgilerin literatürde bulunmasına karşın ileri sürülen farklı tezlerin olduğunu söylemek gerekmektedir. İlimler tasnifine dair ilk eserin Câbir b. Hayyân'a ait olduğu şüpheli görülmektedir. Bu araştırmacılara göre Câbir b. Hayyân'ın mezkûr eserinin üslup ve kullanılan dil açısından bir değerlendirilmesi yapıldığında görülen şudur ki, eserin müellifin ölümünden sonraki bir dönemde yazılmış olması gerekmektedir. Eserde yer alan bazı ifadelerin onun yaşadığı dönemde daha bilinmediği veya kullanılmadığı söylenmektedir. Eldeki eserlerin Câbir b. Hayyân tarafından yazılmasının mümkün olamayacağı hatta bir kişiye ait olamayacağı, dolayısıyla bir grup tarafından kaleme alınmış olması gerektiği de belirtilmektedir. Nitekim bu

⁶⁵ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", s. 538-539.

⁶⁶ Ahmet Kamil Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sina", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2016), s. 441.

iddiaların doğruluğu kabul edilirse İslâm coğrafyasında ilimler tasnifinin Câbir b. Hayyân ile başladığını kabul etmek yanlış olacaktır.⁶⁷ Böyle olsa dahi çok geçmeden o dönemden itibaren birçok İslâm düşünürü ilimleri sınıflama yoluna gitmiş ve onların bu çabaları bir geleneğin oluşmasına neden olmuştur. Müellifler ilimleri tasnif ederken farklı yöntemler kullanmışlar ve hatta bazıları birden fazla sınıflama dahi yapmıştır.⁶⁸ Bu tasniflerde ilimler genel hatlarıyla aşağıda verilen başlıklar altında sınıflandırılmıştır:

- Nazarî (Teorik) ve Amelî (Pratik) İlimler
- Felsefî ve Dinî İlimler
- Naklî ve Aklî İlimler
- Dinî ve Dünyevî İlimler

Verilen bu başlıklar genel olup ilimleri farklı şekillerde tasnif eden düşünürler de yok değildir. Ayrıca bazen ilimlerin sadece üst başlıkları farklılaşırken aynı zamanda alt konular da değişebilmektedir. Örneğin, dil ilimleri bir tasnifte dinî ilimlerin bir parçası olarak verilebilirken başka bir tasnifte ise alet ilmi olarak değerlendirilebilmektedir.

Buraya kadar Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân ve sünnet merkezli ilimlerin oluşum sürecine değinmeye çalıştık. O dönemde dinî ilimler olarak tavsif edilen tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin yanında onlara yardımcı mahiyette olan dil ilimlerine de yer verildiği görülmüştür. Müslümanlar, fethettikleri yerlerde farklı din ve kültürlerle karşılaşmaları neticesinde muhatab olduğu kitlenin ilmî birikimine de kayıtsız kalmamışlardır. Tüm bu gelişmeler gerek dinî ilimler gerekse yeni karşılaşılan felsefî ilimleri bir tasnif altında toplama süreci Kindî ile ilk sistematik haline ulaşmıştır.

1.2. İslâm Filozoflarında İlimler Tasnifi

1.2.1. Kindî'nin İlimler Tasnifi

İslâm tarihinin ilk filozofu olarak nitelendirilen Kindî, tarihen tam olarak bilinmese de XI. yüzyılın hemen başında Kûfe'de doğmuştur. Meşşâî ekolünün kurucusu olan filozofun künyesi Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'dir. Ailesi, Arabistan'ın köklü Kahtân kabilesinden gelmektedir. Kaynaklarda soyunun otuz iki nesil öncesine kadar bilindiği belirtilmektedir. Kindî'nin ailesi İslâm'dan önceki dönemde Güney Arabistan'ın Kinde bölgesinde siyaseten hüküm sürmüştür. Daha sonrasında ise beşinci kuşaktan dedesi Eş'as b. Kays Hz. Peygamber'in sağlığında Medine'ye gelerek İslâm'ı kabul etmiştir.⁶⁹

⁶⁷ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", s. 539-540.

⁶⁸ Ömer Ali Yıldırım, "Ebû'l-Berakât el-Bağdâdî'nin Bilgi Anlayışı ve İlimleri Tasnifi", *Turkish Studies*, 20/12 (2017), s. 341.

⁶⁹ Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI, s. 41.

Çocukluk yıllarını Kûfe ve Basra'da geçiren Kindî, sonraki yaşamını Abbasi Devleti'nin başkenti ve ilim adına önemli merkezlerden biri olan Bağdat'ta sürdürmüştür. Burada kimlerden eğitim aldığı bilinmemektedir. Gayretiyle Halife Me'mûn'un dikkatini çeken Kindî, onun kurduğu Beytül-Hikme'de ilim adamları arasında yer alarak büyük tercüme hareketine katılmıştır. O, Abbasi halifelerinden sırasıyla Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsiğ döneminde saraya yakın olarak yaşamış, hatta Halife Mu'tasım'ın oğlu Ahmed'in de hocalığını yapmıştır. Kindî, daha sonra başa gelen halifelerle yaşanan fikir ayrılıklarından dolayı hayatının son yıllarını saray çevresinden uzakta geçirmiştir.⁷⁰

Kindî ile beraber İslâm coğrafyasında felsefî düşünce tarzının ilk sistematik şekli görülmüştür. O; felsefe, matematik, tıp, optik, astronomi, psikoloji, kimya ve müzik gibi sayısız alanda toplamda üç yüze yakın eser bırakarak hem bir külliyyat oluşturmuş hem de kendinden sonra gelecek âlimlere çalışmalarıyla yol açmıştır. Batı'da Alchindus olarak bilinen Kindî'nin birçok eseri Latinceye çevrilmiştir.⁷¹ Kindî'nin ölüm tarihi ise net bilinmemekle beraber kaynakların çoğu 866 yılını verse de farklı görüşler de yok değildir.⁷²

Daha önce bahsedildiği üzere, Câbir b. Hayyân'nın şüpheli kabul edilen tasnifini bir kenara bırakacak olursak ilimler tasnifine dair ilk eserleri veren filozof Kindî'dir. Onun ilimler tasnifi adına yazdığı *Kitâbu Mâhiyyeti'l-İlm ve Aksâmih* ve *Kitâbu Aksâmi'l-İlmi'l-İnsî* ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır.⁷³ *Risâle fî Kemmiyeti Kütübi Aristûtâlîs vemâ Yahtâcu ileyhi fî Tahsîli'l-Felsefe* (Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine ve Felsefe Öğreniminde Buna Duyulan İhtiyaç Üzerine) ve *Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Hamse* (Beş Cevher Üzerine) adlı eserleri Kindî'nin ilimler tasnifine dair bilgiler verse de bu eserlerin farklı amaçlar üzere yazıldıkları unutulmamalıdır. Çoğu çağdaş araştırmacı da ilk ilimler tasnifini Kindî ile başlatmaktadır. Ancak, mezkûr nedenlerden dolayı bu konuya temkinli yaklaşmakta fayda olduğu kanaatindeyiz.⁷⁴

Filozofun *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* adlı risalesine göre bir değerlendirilme yapıldığında o, ilimleri insanın çabası sonucunda elde edebileceği ya da edemeyeceği görüşünden yola çıkarak insanî ve ilahî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ona göre ilahî ilimlerden kasıt Allah'ın vahyi doğrultusunda peygamberlerin elde ettiği bilgidir. Peygamberler bu bilgi türüne hiçbir çaba sarf etmeksizin Allah'ın takdiri, istemesi, ilhamı ve

⁷⁰ Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 41-42.

⁷¹ Ahmet Hakkı Turabi, "Ebû Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003), s. 66.

⁷² Peter Adamson, "Al-Kindi", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018 Edition); <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/al-kind/> (erişim tarihi: 31.07.2019); Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 42.

⁷³ Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 44.

⁷⁴ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", s. 540-541.

vahyi sonucu erişirler. İnsan akli da bu bilginin doğruluğunu Allah'ın katından gelenin yanlışlığını ispatlama konusunda aciz kaldığından kabul eder.⁷⁵

Kindî, insanî ilimleri aynı zamanda felsefî ilimler olarak da değerlendirmektedir. O, felsefeyi neden sınıflamak gerektiğini ise Aristoteles'in *Topika* adlı eserinde belirttiği “Her şeyin bilgisi, bütün bilgileri kuşatan felsefenin altında değerlendirilir.” sözüne atıfta bulunarak açıklamaktadır.⁷⁶ Onun ilahî ilimler için söylediklerinin aksine insanın gayreti, çabası, istemesi ile elde edilen bu ilimler fizik, psikoloji ve metafizik olarak teorik ilimler sınıfında; siyaset ve ahlak olarak ise pratik ilimler sınıfında değerlendirilmiştir. Matematik ve mantık ilimleri ise düşünür tarafından birer alet ilmi olarak kabul edilmiştir. Matematik ilimleri aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibarettir. O, mantık ilimleri altında ise Aristoteles'in *Organon* külliyyatını saymaktadır. Kindî ayrıca, mezkûr insanî ilimleri ilahî ilimlerden mertebe olarak daha aşağıda görmektedir.

Kindî, filozof olmak isteyen kimselerin öncelikle matematik ilmini bilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Çünkü matematik ilimlerini bilmeyen bir kişinin bu kitapları anlaması ve içselleştirmesi ona göre mümkün değildir.⁷⁷ Hatta o, matematik bilmeden ilimle ilgili fikirler beyan eden insanların görüşlerinin değersiz olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁸ Kindî, matematiğe ait olan ilimleri ise şu şekilde sınıflandırır:

- Aritmetik
- Geometri
- Astronomi
- Müzik (te'lîf)

Bu ilimlerin ilk sırasında bir sayı ilmi olan aritmetik bulunmaktadır. Çünkü ona göre sayıların olması için sayının da olması gerekmektedir. Ayrıca sayılar sistemi, zaman, yüzey, cisim, hareket de yine sayı olmadan olamayacak unsurlardır. İkinci sıradaki ilim ise geometridir. Astronomi ise aritmetik ve geometriden oluşan üçüncü ilimdir. Dördüncü ilim olan müzik ise diğer üç ilimden teşekkül etmektedir. Kindî, niceliği konu alan iki matematik ilminden bahseder. Biri, tekil nicelikler ile ilgilenen yani toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi hesaba dayanan aritmetik; diğeri ise sayıların birbirine olan oranını bulan, eşitleyen, orantılanan ve orantılanamayan sayıları konu edinen müzik ilmidir. Geometri ve astronomi ise nitelikle ilgili olan diğer iki ilimdir. Geometri sabit nitelikleri ile ilgilenen ölçüm ilmidir.

⁷⁵ Kindî, “Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 438-440.

⁷⁶ Kindî, “Beş Terim Üzerine”, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 460.

⁷⁷ Kindî, “Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, s. 434.

⁷⁸ Kindî, “Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, s. 446.

Astronomi ise değişen niteliklerle alakalı bir ilim olup, tüm gök cisimlerinin hareketlerini, şekillerini ve hareket sürelerini incelemektedir.⁷⁹

Kindî'ye göre müzik, astronomi ve insanî nefislerde en açık şekillerde görülmektedir. Bu düşünce onun Pisagorcu yaklaşımının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. O yukarıda bahsettiği konuyu müzik ile ilgili büyük eserinde verdiğini söylemektedir.⁸⁰ Ayrıca orada ilimler tasnifinin daha detaylı tarifini yaptığını, elimizdeki eserde ise konuyla ilgili olan kadarını vermekle yetindiğini belirtmektedir.⁸¹ Onun bu açıklamaları daha önce belirttiğimiz gibi Kindî'nin mevcut eserlerinden tam bir ilimler tasnifi çıkıp çıkmayacağı ile ilgili şüphelere de cevap verir niteliktedir.

Söz konusu dört matematik ilmine tam olarak vâkıf olamayan bir kişinin filozof olamayacağından bahseden Kindî, bu fikrini şöyle açıklamaktadır. Felsefe öğrenmek isteyen bir kişinin cevher bilgisine vâkıf olması gerekmektedir. Cevher bilgisine ulaşmanın aracı ise nitelik ve nicelik bilgisine sahip olmaktan geçmektedir. Bahsedildiği üzere, nitelik ve niceliğe ait bilgiler ise aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten elde edilmektedir. Dolayısıyla bu dört matematik ilmine vâkıf olmayan bir kimsenin zaten felsefe bilgisine ulaşması ve filozof olabilmesi mümkün değildir.⁸² Ayrıca matematik, doğa bilimlerinin anlaşılmasında da alet ilmi olarak kendisine yer bulmaktadır.⁸³

Matematik ilmini müteakiben felsefî ilimlere vâkıf olmak isteyen bir kişi diğer alet ilmi olan mantığı öğrenmelidir. Bunun için Kindî, risalesinde saydığı Aristoteles'in mantık ile ilgili olan kitaplarının okunması gerektiğinden bahsetmektedir. Bunlar ise;

- Kategoriler/Makulat
- Peri Hermenias/Yorum/Önerme/İbâre
- Analitika/I. Analitikler/Kıyas
- Apodiktika/II. Analitikler/Burhân
- Topika/Cedel
- Sofistika/Mugâlata
- Retorika/Hitabet
- Poetika/Şiir

⁷⁹ Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 446.

⁸⁰ Kindî'nin ismini vermediği bu eser muhtemelen *er-Risâletü'l-Kübrâ fî Te'lîf* adlı risalesidir. Bk. A. Cortabarria Beitia, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması", çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s. 222.

⁸¹ Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 448.

⁸² Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 448.

⁸³ Beitia, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması", s. 225.

Kindî'ye göre yukarıda zikredilen kitaplara vâkıf olmak da aynı matematik ilmi için söylendiği gibi filozof olmanın başlıca şartlarındanıdır.⁸⁴

Nefs, akıl ve duyu olarak iki bilgi kaynağına ayrılmaktadır. Ona göre felsefe de nefsin disipline edilmesi olduğundan dolayı Kindî, onun teorik ve pratik olarak iki kısma ayrılmasının uygun olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla tasnifini de bu şekilde yapmıştır. O burada bahsedilen teorik kısmı akıl ile pratik kısmı ise duyu ile ilişkilendirmektedir. Teorik kısımda ele aldığından bahsettiğimiz fizik ve metafiziği o, sonradan yaratılanların ve ilahî olanların bilgisi olarak vermektedir.⁸⁵ Biz Kindî'nin tabiriyle metafiziğe felsefe-i ûlâ yani ilk felsefe de diyebiliriz.⁸⁶ Burada Kindî, üç varlık sahasından söz etmektedir:

- Maddeden asla ayrılmayan varlıklar; fizikî (maddî) varlıklar
- Madde ile birlikte bulunanlar; (nefis vb. varlıklar)
- Maddeyle asla ilişkisi bulunmayan varlıklar; metafizik varlıklar

İlk İslâm filozofu olan Kindî, ikinci olarak verdiği nefsin metafizikle olan bağlantısından da bahsetmektedir. Ona göre Allah, nefsi fizik ve metafizik arasına koymuştur. Böylece nefis hem fizik bilgisinden metafizik bilgisine geçmek için bir aracı olmakta hem de fizik ile metafiziğin sınırlarının belirginleşmesini sağlamaktadır.⁸⁷ Kindî'nin felsefenin teorik alanını oluşturan disiplinlere dair verdiği kitaplar şunlardır:

Fizik ile ilgili olanlar;

- *Fiziğe Ait Bilgiler*
- *Gök Hakkında*
- *Oluş ve Bozuluş Üzerine*
- *Gökte ve Yerde Meydana Gelen Olaylar Hakkında*
- *Madenler Hakkında*
- *Bitkiler Hakkında*
- *Hayvanlar Hakkında*

Psikoloji ile ilgili olanlar;

- *Nefis Üzerine*
- *Duyu ve Duyulan Nesneler*
- *Uyku ve Uyanıklık Üzerine*
- *Uzun ve Kısa Ömür Üzerine*

⁸⁴ Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 428-432.

⁸⁵ Kindî, "Beş Terim Üzerine", s. 460.

⁸⁶ Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 144.

⁸⁷ Kindî, "Beş Terim Üzerine", s. 460-462.

Metafizik ile ilgili olanlar;

- *Metafizik*

Kindî felsefenin teorik alanına ilişkin kitapları bu şekilde sıralamış ve hepsi için tek tek açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca, felsefenin pratik alanına giren ahlak için *Nikomakhos'a Etik*, siyaset için ise *Politika* adlı eserleri vermiştir.⁸⁸

Sonuç olarak Kindî'nin ilimler tasnifi bu şekilde oluşmuştur denilebilir. Onun bu tasnifinin Aristoteles'in yaptığı tasnifle benzerlikler gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Aristoteles gibi Kindî de matematiğin mezkûr dört ilimden teşekkül ettiğini söylemiş, müziği matematiğin içinde görmüştür. Antik Yunan düşüncesinin genel olarak müziği sayılarla ilişkilendirmesine o da uymuş, müziğe atfettiği mana bakımından Pisagorcu çizgiye yakın durmuştur. Müzik dâhil adı geçen dört matematik ilmine vâkıf olmayanların ise felsefe yapamayacağını dolayısıyla filozof olabilmesinin mümkün olmayacağını belirtmiştir. Bu durum çalışmamız açısından da önemlidir. Bir diğer önemli husus ise Kindî'nin müzik için te'lîf terimini kullanmasıdır. Ayrıca onun tasnifi belirli bir derecelendirmeye dayalıdır. İlahî ilim olarak bahsettiği peygamberlere has olan ilim bütün insanî ilimlerden daha üsttedir. İnsanî ya da felsefî ilimlerin kendi içinde en üstünü metafizik yani ilk felsefedir.⁸⁹ Fizik, en aşağıda bulunmakta, psikoloji ise fizik ile metafizik arasında konumlanmaktadır. Hatta Kindî, alet ilimleri olan matematik ve mantığın da alt dallarının kendi içinde bir hiyerarşisini vermiştir. Örneğin, aritmetik burada birinci sıradayken müzik ise dördüncü sıradadır.⁹⁰ İlk İslâm filozofu olarak nitelendirilen ve Meşşâî felsefenin kurucusu olan Kindî'nin ilimler tasnifine ait müstakil eserleri günümüze ulaşmasa da onun diğer risalelerinden ortaya çıkan fikirleri bu minvalde teşekkül etmiştir.

1.2.2. Fârâbî'nin İlimler Tasnifi

Meşşâî felsefenin en önemli isimlerinden olan hatta bazılarına göre kurucusu sayılan Fârâbî, bugünkü adıyla Otrar olan Farab şehrinin yakınlarında bulunan Vesiç'te 870/71 yılında doğmuştur. Ailesi ve eğitim aldığı hocaları hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fârâbî'nin *el-Kitâbu fî Zuhûri'l-Felsefe* adlı eseri yarı otobiyografik türde kabul edilse de günümüze ulaşamamıştır.⁹¹ Bunlara ek olarak onun kadılık yaptığı da bilinmektedir. Buradan bir çıkarımla bu döneme kadar olan eğitimi içinde özellikle fıkıh başta olmak üzere onun dinî

⁸⁸ Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 430-432.

⁸⁹ Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", s. 144.

⁹⁰ Kindî'nin okumak zorunda olduğundan bahsettiği kitaplar da bu konuya dikkat çekmek adına yukarıda onun belirttiği sıra ile verilmiştir.

⁹¹ Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 26.

tahsil gördüğü söylenebilir.⁹² Buhara, Merv, Semerkant ve Belh gibi birçok ilim merkezini ziyaret eden Fârâbî, bu şehirlerde kendini geliştirme gayreti göstermiştir. Konumuz açısından önem arz etmesi bakımından müziğe dair ilk eğitimini aldığı yerin Buhara olduğu düşünülmektedir.⁹³ Kırklı yaşlarında Bağdat'ta bulmuş, burada Harranlı Yuhannâ b. Haylân, Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus gibi âlimlerden istifade etme imkânına ulaşmıştır. Uzun bir süre Bağdat'ta kalan Fârâbî, şehirde yaşanan karışıklar nedeniyle Dimaşk'a gitmiş ve 950 yılında orada vefat etmiştir.⁹⁴

Künyesi tam olarak Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî olan filozof, Kindî ile başlayan İslâm dünyasındaki felsefî hareketin köşe taşlarından birisidir. İslâm dininin temel unsurlarını Yunan felsefinin ilgili konularıyla uzlaştırarak ortaya koyduğu düşünce tarzı kendisinden sonraki birçok filozofa ilham kaynağı olmuştur. Aristoteles'in eserlerini derinlemesine incelediği bilinmektedir. Hatta Fârâbî, Aristoteles'e ait olan bir eserin üzerine onu iki yüz defa okuduğunu yazmıştır. Aristoteles'in *Organon* adlı mantık külliyatı üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde kaleme aldığı mantık kitapları onun Aristoteles'ten sonra ikinci öğretmen yani Muallim-i Sâni olarak anılmasına neden olmuştur. Bu yakıştırma ise Fârâbî'nin sonraki kuşaklara ne denli bir etki yaptığını göstermektedir.⁹⁵

Fârâbî'nin Kindî gibi birçok alanda eser verdiği bilinmektedir. Siyaset felsefesini anlattığı *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı kitabının yanı sıra *İhsâu'l-Ulûm*, *Kitâbu'l-Hurûf*, *Kitâbu'l-Burhân*, *Tahsîlu's-Sa'âde* ve *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* onun diğer önemli eserlerindendir. Kaynaklarda çok dil bildiği abartılı ifadelerle yer almaktadır. Lakin onun Türkçe, Arapça, Farsça bildiği bunların yanında ise Süryanice ve Yunanca ile çeşitli Orta Asya dillerine hâkim olduğu sanılmaktadır.⁹⁶

Filozofun ilimler tasnifi Câbir b. Hayyân ve Kindî'de belirtilen sebepler göz önüne alındığında ilk olma özelliği taşımaktadır. Onun tasnifi için ilk başvurulacak eser *İhsâu'l-Ulûm*'dur. Adı geçen kitap aynı zamanda bu alana dair verilen ve günümüze ulaşan ilk müstakil eser olma özelliği de taşımaktadır. Bunun yanı sıra *Kitâbu'l-Burhân* ve *Tahsîlu's-Sa'âde* ise yine onun ilimlerin tasnifine dair görüşlerini belirttiği eserleridir. Fârâbî'ye göre ilimlerin tasnif edilmesiyle ele alınan ilimlerin üstünlüğü, konunun önemi, delillerin içeriği, ilimlerin kıyası veya faydasının niceliği değerlendirilir.⁹⁷ Ayrıca o, bu tasnif ile bir insanın hangi ilimlerde

⁹² Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 31.

⁹³ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 32.

⁹⁴ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 145-146.

⁹⁵ Kaya, "Fârâbî", c. XII, s. 147.

⁹⁶ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 32.

⁹⁷ Hüseyin Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), s. 6; Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 62.

uzman olduğunun ve ilimleri ne ölçüde bildiğinin anlaşılacağını, hatta bildiğine dair yalan söylüyorsa bunun ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁹⁸

Fârâbî, *İhsau'l-Ulûm* adlı eserinde verdiği tasnifinde ilimleri ana başlıklar olarak beşe ayırır. Bunlar; dil ilmi, mantık ilmi, matematik ilmi, fizik (tabiî ilimler) ve metafizik (ilahiyat), siyaset, fıkıh ve kelam ilimleridir. Fârâbî, bu başlıklar altında her ilmi ayrı ayrı incelemiştir. Buna göre dil ilmi yedi kısma ayrılmaktadır:

- Münferit sözler ilmi
- Bileşik sözler ilmi
- Sözlerin münferit olduğu durumdaki kanunlarının ilmi
- Sözlerin birbirleriyle birleştikleri durumdaki kanunlarının ilmi
- Doğru yazma kanunları
- Doğru okuma kanunları
- Şiir kanunları

Yukarıda verilen her ilmin ne anlama geldiğini, neleri kapsadığını eserinde veren Fârâbî, ayrıca bu ilme genel olarak bakıldığında ise bir toplumda bir anlama işaret eden sözlerin öğrenilmesi ve o sözlerin işaret ettiği anlamlar ile kanunlarının bilgisi olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemektedir.⁹⁹ Fârâbî'ye göre dil, mantıkla beraber akılcı bir felsefe yapmakta zorunlu iki unsurdur. Onun tasnifinde dil ilminin birinci sırada olması ise mantık öğrenmeden önce vâkıf olunması gereken bir ilim olduğu sebebiyledir.¹⁰⁰

Mantık ilmi sekiz kısma ayrılmaktadır:

- Kategoriler/Makulat
- Peri Hermenias/Yorum/Önerme/İbâre
- Analitika/I. Analitikler/Kıyas
- Apodiktika/II. Analitikler/Burhân
- Topika/Cedel
- Sofistika/Mugâlata
- Retorika/Hitabet
- Poetika/Şiir

Filozof, mantığı sekize ayırırken her bir kısmı Aristoteles'in *Organon* külliyyatının bir kitabına dayandırır. Bunlar sırasıyla yukarıda sayılan eserlerdir.¹⁰¹ Fârâbî Aristoteles'in aksine

⁹⁸ Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", s. 6.

⁹⁹ Farabî, *İlimlerin Sayımı* çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 3-8.

¹⁰⁰ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 145.

¹⁰¹ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 9-25.

mantığı bir ilim dalı olarak ele alarak diğer ilimlere nazaran en geniş yeri ona ayırmıştır.¹⁰² Ona göre mantık kısaca insanı hataya düşmekten kurtaran bir sanattır. Fârâbî'nin düşüncesinde dil ve mantık diğer bütün bilimleri öğrenmede kullanılacak olan giriş ya da alet ilimleri hüviyetindedir.¹⁰³ Bu iki kavram arasında bir ilişki kuran düşünür, her toplumun farklı bir dili olması ve o dilin yine o topluma ait olmasına karşın, mantığı evrensel bir dil olarak kabul etmektedir.¹⁰⁴

Matematik ilmi yedi kısma ayrılmaktadır:

- Aritmetik
- Geometri
- Optik
- Astronomi
- Müzik (te'lîf)
- Ağırlık
- Tedbir

Fârâbî, aritmetik, geometri ve müzik¹⁰⁵ ilimlerini kendi içinde teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Astronomiyi ise o, yıldızlardan hüküm çıkarılan ilim olarak nitelediği astroloji ile yıldız ilminin matematik kısmı olan astronomi olmak üzere iki kısımda inceler. Optik ilmi de iki bölümdür. İlki kendisine direkt gelen ışık ile bakılan; ikincisi ise direkt olmayan ışık ile bakılan şeyleri incelemektedir. Fârâbî, optiğin bu ikinci kısmına aynalar ilmi de demektedir. Ağırlık ilmi ise yine kendi içinde iki çeşittir; ağır şeyleri hareket ettirme ilmi ve ağır şeyleri ölçme ilmi.¹⁰⁶ Ona göre, matematik ilimler içerisindeki aritmetik ve geometrinin teorik kısımları salt matematik olarak adlandırılır. Çünkü sadece bu iki ilim maddeden tamamen bağımsızdır. O mezkûr iki ilmi bütün ilimlerin özü olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Fârâbî matematik ilimlere soyutlama ilimleri (el-ulûmu'l-intizâ'iyye) de demiştir.¹⁰⁸ O matematik ilminin fizik ve metafizik ile ortaklığı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹ Müfredat düzeninde önce gelen matematik ilmi salt olarak ele alındığında tabiî ilimler ve metafizik ile iç içe durmaktadır.¹¹⁰

¹⁰² Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifisinin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü", s. 163.

¹⁰³ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 145.

¹⁰⁴ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 148-149.

¹⁰⁵ Fârâbî, müzik ilmini Kitâbu'l-Burhân adlı eserinde de teorik ve pratik olarak ikiye ayırmıştır. Bk. Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 50-51.

¹⁰⁶ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 27-38; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 41-51; Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 7-10.

¹⁰⁷ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 154.

¹⁰⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 45.

¹⁰⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 45-46.

¹¹⁰ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 154.

Fizik sekiz kısma ayrılmaktadır:

- Tabiî cisimler
- Basit cisimler (gök ve âlem)
- Tabiî cisimlerin oluş ve bozuluşu
- Meteoroloji
- Bileşik cisimler
- Madenler ilmi
- Bitkiler ilmi
- Hayvanlar ilmi ve psikoloji

Düşünür, fizik ilimleri sıralamasında da mantık ilmi kapsamında yaptığı gibi Aristoteles'in eserlerine atıfta bulunur. Bunlar sırasıyla *Gökyüzü Üzerine, Oluş ve Bozuluş, Meteoroloji, Taşlar Kitabı, Bitkiler Kitabı, Hayvanların Hareketleri Üzerine* ve *Ruh üzerine* adlı kitaplardır.¹¹¹

Metafizik üç kısma ayrılmaktadır:

- Cisimler ve onlara ârız olan şeyler
- Teorik ilimlerde var olan burhanların ilkeleri
- Cisim olmamakla birlikte cisimde de bulunmayan şeyler

Fârâbî, metafizik ilimleri de Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserine atıfta bulunarak vermektedir. Ona göre metafizik ilimlerin ikinci kısmı özellikle konumuzla da ilgili olan müziğin de yer aldığı matematik gibi ilimlerin esaslarını ve özelliklerini incelemektedir. Ayrıca bu ilimlerin yanlışlarını gidermeye çalışmaktadır.¹¹²

Siyaset, fıkıh ve kelam ilimlerinin her biri iki kısma ayrılmaktadır:

- Siyaset; mutluluk ve erdem
- Fıkıh; inançlar ve fiiller
- Kelam; inançlar ve fiiller

İhsâu'l-Ulûm'un siyaset ilmi ile ilgili kısmında Fârâbî, Aristoteles'in *Politika* adlı eserine atıf yapmaktadır. O, özel bir meslek ve kabiliyet işi olarak gördüğü yöneticiliği de erdemli ve cahilî şeklinde ikiye ayırmaktadır. Diğer iki ilim olan fıkıh ve kelamın da Fârâbî tarafından aynı iki alt madde de incelemesi dikkat çekmektedir. Lakin Fârâbî mezkûr eserinde aynı maddeler olmasına rağmen ikisi arasında fark bulunduğunu ve bu farkın ne olduğunu açıklamaktadır. Ona göre fakihler Allah tarafından konulan inanç ve ibadet esaslarını kesin doğru kabul ederler ve onları referans alarak çeşitli hükümler çıkarmaktadırlar. Mütetekellimler

¹¹¹ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 43-45; Ayrıca bk. Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, s. 10-14.

¹¹² Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 45-47; Ayrıca bk. Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, s. 10-14.

ise aynı referans noktalarından hüküm çıkarmak yerine onların doğruluğunu ispat etmeye çalışmaktadırlar.¹¹³

Filozofun ilimler sınıflamasının kendisinden önce yaşayan ve tasnifini verdiğimiz Kindî ile benzer yanları da bulunmaktadır. Bu tasniflerin özellikle mantık kısmı tamamen aynı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra fizik ve metafiziğe dair olan sınıflamalar ise kısmen farklılıklar gösterse de iki filozofun tasnifleri bu anlamda birbirlerine çok yakındır. Matematik ilmine gelindiğinde ise Fârâbî, Kindî'nin dörtlü tasnifinin üzerine üç ilim daha eklemiştir. Nitekim iki düşünürün de Aristoteles merkezli bir tasnif yaptığı gözükmemektedir. Genel olarak incelendiğinde ise Fârâbî'nin ilimler sınıflaması Kindî'ye kıyasla çok daha detaylı ve sistematiktir.

Fârâbî'nin yukarıda verilen tasnifinden başka farklı bir tasnifi daha bulunmaktadır. Onun *Kitâbu'l-Burhân* adlı eserinde verdiğine göre ilimler, konusu açısından ikiye ayrılmaktadır: Küllî ve cüzî. Konusu küllî olan ilimler metafizik, cedel ve safsata (s sofistika); cüzî ilimler ise matematik, fizik (tabîî), siyaset ve ahlak ilimleridir. Cüzî ilimleri burhanî olarak değerlendiren Fârâbî, konusu itibarıyla küllî ilimlerin ise mutlak varlık, bir ve çok gibi kavramları incelediğini belirtir.¹¹⁴

Bahsedilen tasnifi çok detaylı görünse de Fârâbî, sınıflamasına sadece genel olarak bilinen ilimleri aldığını vurgulamaktadır. Bu anlamda o, tasnifini tamamlamadığını söylemektedir. Fârâbî'nin tasnifinde dil ve mantık alet ilmi olarak eğitim müfredatı kapsamında ilk öğrenilmesi gereken ilimler olarak verilmektedir. Daha sonra matematik ilimleri gelmektedir. Çünkü insan anlaması ve öğrenmesi daha kolay ilimler ile temelini oluşturmalı daha sonrasında metafizik gibi ilimleri araştırmaya başlamalıdır.¹¹⁵

Düşünürün tasnifinde müzik ilmi de matematik ilimlerin içinde olduğundan dolayı eğitim ve öğretimde başlıca bir yerde durduğu göze çarpmaktadır. Kindî gibi o da müziği bu kapsamda değerlendirmiştir. Kindî'de var olan sayılar ve âlem arasında ilişkiye dayalı Pisagorcu görüşün izleri Fârâbî'de gözükmemektedir. O, bilhassa duyumun etkilerini öne çıkaran Aristoksenosçu görüşe bazı yönleriyle daha yakın durmaktadır.¹¹⁶ Fârâbî'nin bir başka özgün yanı ise müziği teorik ve pratik olarak ikiye ve hatta müziğin teorik kısmını da beşe ayırmasıdır. Bu beş kısım müzik ilminin esasları ve ilkeleri, bu ilmin usulleri, müzik aletlerinin

¹¹³ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 49-58; Atay, “Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, s. 12.

¹¹⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 38-39.

¹¹⁵ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 139, 154; Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 7.

¹¹⁶ Ahmet Hakkı Turabi, “Klasik İslam Düşüncesinde Musikî Tasavvuru”, *Sanat ve Klasik*, ed. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s.111.

çeşitleri hakkındaki burhanlar ve sözler arasındaki uyum, ikâların türleri, melodilerin oluşturulması şeklindedir.¹¹⁷

Müziğin teorik kısmında yaptığı bu sınıflama Fârâbî'nin bu ilmi ne kadar dikkatle incelediğini ve araştırdığını göstermektedir. Bununla birlikte kaynaklar onun büyük bir müzik icracısı olduğunu da kaydetmektedir. Onun matematik adına ortaya koyduğu önemli çalışmalarından bazıları ise yine müzik alanında olmuştur. Müzik ile ilgili *Kitâbu 'l-Mûsîkâ 'l-Kebîr* adlı eseri kendisinden sonra gelen nesiller için büyük bir kaynak olmuştur.¹¹⁸ Fârâbî'nin müzik ilmini konumlandığı yer Kindî'de olduğu gibi Pisagor ve Aristoteles çizgisindeyken, onun müzik için kullandığı terim olarak te'lîf kelimesini kullandığı göze çarpmaktadır. Sonuç olarak Fârâbî'nin ilimler tasnifi ve müziğin buradaki konumu onun belirtilen üç eserinden istifade edildiğinde yukarıdaki gibi teşekkül etmektedir.

1.2.3. Hârezmî'nin İlimler Tasnifi

Kendisi hakkında pek bilgi bulunmayan Hârezmî'nin bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri *Mefâtîhu 'l-Ulûm* adındaki çalışmasıdır. Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârezmî olan düşünürün künyesinden anlaşıldığı üzere ailesinin Harezmi şehrinden olduğu düşünülmektedir. Hocaları ve tahsili hakkında da bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden mevcut eseri dışında onun ne hayatına ne de ilmî kişiliğine dair bir yorum yapılabilmektedir. Hârezmî'nin kâtip olarak anılmasından dolayı dönemin devletinin bir bürokrati, dolayısıyla üst düzey bir mevkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hatta mezkûr eserini Sâmanîlerin o dönemki baş veziri Ebû'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf ettiği bilinmektedir. *Mefâtîhu 'l-Ulûm* adlı eserini hayatının sonlarına doğru telif eden Hârezmî, 997 yılında vefat etmiştir.¹¹⁹

Hârezmî zikredilen eserini, ilimlere bir giriş niteliğinde olduğunu dolayısıyla anahtar vazifesi gördüğü için *Mefâtîhu 'l-Ulûm* (İlimlerin Anahtarları) ismini verdiğini söylemektedir. Ayrıca o, bu eseri ve onun ifadesiyle hikmet kitaplarını okuyup kavrayan bir kişinin ilimleri kuşatacağını iddia etmektedir. Eserinin girişinde Hârezmî ilimleri ikiye ayırmaktadır:¹²⁰

- Şeriat ilimleri ve onlarla ilgili olan Arap dili ilimleri
- Yunanlılar ve diğer Acem milletlerin ilimleri

Mefâtîhu 'l-Ulûm adlı eserini iki makale şeklinde ele alan Hârezmî, birinci makalede altı bab, elli iki fasıldan oluşan şeriat ilimleri ve onlarla ilgili olan Arap dili ilimlerini; ikinci

¹¹⁷ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 35-36.

¹¹⁸ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 51.

¹¹⁹ İlhan Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, s. 222.

¹²⁰ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtîhu 'l-Ulûm*, ed. Mevlüt Uyanık, çev. Aygün Akyol-İclâl Arslan, Elis Yayınları, Ankara 2019, s. 22.

makalede ise dokuz bab kırk bir fasıldan oluşan Yunanlılar ve diğer Acem milletlerin ilimlerini incelemiştir. Hârezmî, birinci makalesindeki ilimleri şu şekilde sıralamıştır:¹²¹

- Fıkıh
- Kelam
- Nahiv
- Kitabet
- Şiir ve Aruz
- Ahbâr/Tarihî Olaylar

Burada tefsir, hadis gibi ilimlerin sınıflamaya dâhil edilmemesi dikkat çekicidir. Sınıflamada yer alan ilimlerden bazıları dini ilimlerin anlaşılması, uygulanması gibi durumlarla da ilgilidir.¹²² Hârezmî, ikinci makalesindeki ilimleri ise şu şekilde sıralamıştır:¹²³

- Felsefe
- Mantık
- Tıp
- Aritmetik
- Geometri
- Astronomi/Yıldızlar İlmi
- Müzik (Mûsikî)
- Mekanik/Hiyel
- Kimya

Düşünürün ilimler tasnifinde Fârâbî'nin sınıflaması gibi bir yöntem izlenmemiştir. O, eserini daha çok kendisinin de ifade ettiği gibi, ilimleri öğrenmede bir giriş olması düşüncesiyle ansiklopedik türde yazmış, her ilmin ana konu ve terimlerini tek tek ele almıştır.¹²⁴ Buna karşın mantık ilmi, Kindî ve Fârâbî'de görüldüğü üzere Hârezmî'de de Aristoteles'in külliyyatı üzerinde teşekkül etmiştir. Hârezmî, onlardan farklı olarak ise mantığı bir alet ilmi olarak açıkça zikretmemektedir. Her ne kadar mantığı felsefî ilimler bahsinde ele almış olsa da konumuna dair bir atıfta bulunmamaktadır.¹²⁵ Birinci fasılda *İsaguci* bahsiyle mantık ilmine giriş yapan düşünür Aristoteles'in eserlerinin isimlerini vermek suretiyle mantık ilmini sekiz kısma ayırmıştır:

¹²¹ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 26-170.

¹²² İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 218.

¹²³ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 170-318.

¹²⁴ Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", s. 19.

¹²⁵ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 172; İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, s. 236.

- Kategoriler/Makulat
- Peri Hermenias/Yorum/Önerme/İbâre
- Analitika/I. Analitikler/Kıyas
- Apodiktika/II. Analitikler/Burhân
- Topika/Cedel
- Sofistika/Mugâlata
- Retorika/Hitabet
- Poetika/Şiir

Hârezmî, felsefeyi teorik ve pratik olmak üzere iki kısma; onları da kendi içinde üç bölüme ayırmıştır. Felsefenin pratik kısımları ahlak, ev idaresi ve siyaset ilminden; teorik kısımları ise matematik, fizik ve metafizikten (ilmu'l-umûri'l-ilâhiyye) oluşmaktadır.¹²⁶

Matematik ilimleri dört kısma ayrılmaktadır:

- Aritmetik
- Geometri
- Astronomi
- Müzik (Mûsikî)

Fârâbî'nin matematik ilimlere dâhil ettiği mekanik ilmini ise Hârezmî, zikredilen dört ilim ve diğer ilimlerle ortak olarak gördüğünü söylese de konumunu belirlememiştir.¹²⁷

Fizik ilimleri altı kısma ayrılmaktadır:

- Tıp
- Meteoroloji
- Madenler ilmi
- Bitkiler ilmi
- Hayvanlar ilmi
- Ay feleğinin altındaki şeyin tabiatının ilmi

Düşünür, kimya ilmini madenleri araştırması sebebiyle fiziğe bir giriş olarak görmektedir.¹²⁸ O, metafiziği ise hiçbir kısma ayırmadan tek bir başlık altında incelemiştir. Felsefenin teorik kısmına ait bu üç ilim arasında bir derecelendirme görmekteyiz. Ona göre en yüce ilim metafizik, en aşağı olanı ise fiziktir. Matematik, bu ikisinin arasında durmaktadır.¹²⁹

¹²⁶ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 172.

¹²⁷ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 174; İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, s. 230.

¹²⁸ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 174.

¹²⁹ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 172.

Hârezmî'nin *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı eserindeki tasnif, özellikle ikinci makalesindeki sınıflama biçimi, küçük farklılıklar içerse de kendinden önceki çizgiye oldukça yakın durmaktadır. Fakat onun eserinin en özgün yanının teşekkül ettiği alan, onun adı geçen eseri yazmasındaki okuyucu kitlesi ve amacından olacaktır ki, *Mefâtihu'l-Ulûm*'un merkezinde ilimlerin değil terimlerin olmasıdır.¹³⁰ Bununla birlikte o, Fârâbî'den farklı olarak ilimleri kısaca yerli ve yabancı ilimler şeklinde ayırmıştır.

Mefâtihu'l-Ulûm'un ikinci makalesinin yedinci babında müzik ilmi geniş bir biçimde üç fasılda ele alınmıştır:¹³¹

- Aletlerin isimleri ve onlarla ilgili şeyler
- Müziğin temel unsurları
- Kullanılan ritimler

Daha önceki filozoflar tarafından ilimler tasnifi bağlamında müzik, te'lif şeklinde verilmişti. Hârezmî ise bu ilim için mûsikî terimini kullanmaktadır. Ayrıca o, dönemin çizgisine uygun olarak müziği matematik ilimler içinde incelemiştir. Hârezmî'nin mezkûr eserinden yola çıkarak ilimler tasnifinin ve müziğin konumunun bu yönde teşekkül ettiği görülmektedir.

1.2.4. İhvân-ı Safâ'nın İlimler Tasnifi

İhvân-ı Safâ, İslâm dünyası içinde bir topluluk olmaları vesilesiyle kendine has felsefî hareketlerden biridir. Bireysel bir düşünce sistemi olmaması ve fikirlerin topluluk adına ortaya konulması bu farklılığın bir nedenidir. Tam adı İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâü'l-Hamd¹³² olan bu topluluk, X. yüzyılda Basra'da teşekkül etmiştir. İhvân-ı Safâ aynı zamanda eserlerinin türü nedeniyle İslâm Ansiklopedistleri olarak da nitelendirilmektedir. İhvân-ı Safâ'nın *Risaleler* olarak zikrettiğimiz, *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* adı ile bilinen eserleri matematik, müzik, din, felsefe, psikoloji, doğa olayları gibi birçok alanda elli iki risaleden oluşmaktadır.¹³³ Ayrıca bu *Risaleler*'in özeti konumunda olan ve gafiller,

¹³⁰ İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, s. 237-238, 241; Franz Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam: Arabic Thought and Culture*, Routledge, London and New York 1992, s. 54.

¹³¹ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 290.

¹³² Topluluk, Ehlü'l-Adl yerine "Ehlü'l-Mecd" ve "Ehlü'l-Basâir" isimlerini de kullanmıştır. Ayrıca isimlerini *Kelile ve Dimne* adlı bir eserde geçen ve "Halkalı/Tasmalı Güvercin" manasına gelen bir öyküden aldıkları düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s. 15-17; Fatih Toktaş, "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset", *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, Ankara 2017, s. 184

¹³³ Çeşitli nedenlerden dolayı bu sayı elli bir olarak da verilebilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 102-106.

istekliler, ilim yolcuları ve öğrenciler için hazırladıklarını söyledikleri *er-Risâletü'l-Câmia* adı ile bir eserleri de mevcuttur.¹³⁴

Bu topluluk, faaliyetlerini gizlilik içinde yürütmüştür. Çünkü fikirlerinin dönemin muktedirleri tarafından hoş karşılanmama ve dolayısıyla bir yaptırıma maruz kalma çekincesi yüzünden açığa çıkmak istememişlerdir. İhvân-ı Safâ'nın üyelerinin kim olduğu, kaç kişiden teşekkül ettiği, eserlerini hangi üyenin telif ettiği, nihaî amaçlarının neyi hedeflediği gibi sorular tahminlerden ibarettir. Buna rağmen grubun kurucuları ve *Risaleler*'in yazarları olarak Zeyd b. Rifâa, Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'ser el-Büstî el-Makdisî (el-Mukaddesî), Ebû'l-Hasan Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed el-Mihricânî ve Avfî olmak üzere beş isim gösterilmektedir. İhvân-ı Safâ'nın ortaya çıkış amacı, ilmî, dinî ve felsefî çekişmeleri ortadan kaldırarak barış ve kardeşliği tesis etmek, dinin yanlış bilgileri ve bâtıl düşüncelerle bozulmuş olduğunu düşündükleri yanlışları felsefe yoluyla düzeltmektir.¹³⁵

Görüşlerinin önemli bir kısmı eklektik yapıda olan İhvân-ı Safâ'nın, genel olarak matematikte Hermes, Pisagor, Aristoteles, Platon ve Plotinus gibi birçok düşünürün etkisinde kaldığı söylenmektedir.¹³⁶ Bu özellikleri aynı zamanda onların bilgi yani veri açısından tek bir kaynak üzerinden gitmediklerini göstermektedir. Buradan hareketle İhvân-ı Safâ, bilgi kaynaklarını dört sınıfa ayırmıştır:¹³⁷

- Bilgelerin ve filozofların matematik ve fiziğe ait kitapları
- Kutsal kitaplar
- Yıldızların hareketi, burçların bölümleri, bitkiler, hayvanlar gibi konular ile ilgili kitaplar
- Sadece saf ve temiz insanlara gelen tasavvufî ve metafizik kitaplar

İhvân-ı Safâ kaynaklarını bu şekilde açıklamaktadır. İhvân-ı Safâ'ya göre ilmî sanatların nihaî hedefi eğitim-öğretim yolu ile nefiste kuvve halinde var olan bilginin bilfiil hale dönüştürülmesidir. Bu hedef ahlaken olgunlaşmayı, nefsin cevherinin ıslahını ve ahirette sürekli kalabilmesi için onu en üst noktaya çıkarmayı amaçlamaktadır.¹³⁸ İhvân-ı Safâ'nın bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere dünyadaki felsefî eğitimin amaçlarından birinin de dinî ve ahlâkî unsurlar olduğu görülmektedir. Onlar tasniflerini insanoğlunun meşgul olduğu ilimler

¹³⁴ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 185; Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 108.

¹³⁵ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 1-2.

¹³⁶ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 34-40.

¹³⁷ İhvân-ı Safâ, "İlahî ve Dinî Yasalara Dair İlimlerin Dördüncü Risâlesi: İhvân-ı Safâ'nın Birbirleriyle İlişki Şekli, Din ve Dünya Konusunda Birbirleriyle Yardımlaşmaları ve Samimi Şefkat ve Sevgilerine Dair", çev. Metin Özdemir, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. IV, s. 41-42; Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 35-36.

¹³⁸ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", c. I, s. 175.

olarak nitelemektedirler. İhvân-ı Safâ'ya göre bu tasnifi vermelerindeki neden ilimle uğraşan kimselerin hedefledikleri noktaya varmada bir pusula görevi üstlenmektir. İhvân-ı Safâ'nın tasnifi üçe ayrılmakta olup, bunlar; riyazî (eğitsel-pratik) ilimler, dinî-içtihadî ilimler ve felsefî ilimlerdir.¹³⁹

Riyazî ilimler dokuz kısma ayrılmaktadır:

- Okuma ve yazma
- Dil ve gramer ilimleri
- Muhasebe ve iş muameleleri
- Şiir ve aruz
- İyi ve kötü kehanet
- Sihir, muska, simya ve hile gibi bilimler
- Çeşitli meslek ve sanatlar
- Ticaret ve ziraat
- Siyer ve tarih

Dinî bilimler altı kısma ayrılmaktadır:

- Tenzil ilmi
- Tevil ilmi
- Rivayet ve ahbâr ilmi
- Fıkıh, sünen ve ahkâm ilmi
- Zikir, meviza, zühhd ve tasavvuf
- Rüya tabiri ilmi

Felsefî ilimler ise matematik, mantık, fizik ve metafizikten oluşmak kaydıyla dört çeşittir.¹⁴⁰ Bu ilimlerden ilki olan matematik ilmi dört kısma ayrılmıştır:

- Aritmetik
- Geometri
- Astronomi
- Müzik (te'lîf)

Antik Yunan'da Pisagor, Aristoteles gibi düşünürlerin matematik ilmine dair yaptıkları dörtlü tasnifini İhvân-ı Safâ da sürdürmektedir. İhvân-ı Safâ, müfredattaki yeri bakımından anlaşılma kolaylığı sağladığı için aritmetiği ilk sıraya koymuştur. Ardından bilindiği gibi

¹³⁹ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", c. I, s. 181-182.

¹⁴⁰ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Birinci Risâlesi: Sayılar Hakkında", çev. Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 33, İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", c. I, 181-182.

geometri gelmektedir. Hatta onlar, geometriyi de aklî ve hissî yani somut ve soyut olmak üzere ikiye ayırmış, önce somut olanı açıklamışlardır. Çünkü İhvân-ı Safâ'ya göre soyut olanın kavranması için somut olanın anlaşılması gerekmektedir.¹⁴¹ Hatırlanacağı üzere, Fârâbî de matematik ilimlerine soyutlama ilimleri (el-ulûmu'l-intizâ'iyye) demiş ve hatta aritmetik, geometri ve müziği teorik ve pratik olarak ikiye ayırmıştı. İhvân-ı Safâ'ya göre aritmetiğin yani sayılar ilminin farklı bir yanı da bulunmaktadır. Söz konusu fark, bu ilmin bütün ilimleri kuvve olarak kapsamasıdır. Aynı zamanda onun menşei ilahîdir. Dolayısıyla sayı ilmi, bizatihi Bir'e tabidir.¹⁴²

Mantık beş kısma ayrılmıştır:

- Analitika/I. Analitikler/Kıyas
- Topika/Cedel
- Sofistika/Mugâlata
- Retorika/Hitabet
- Poetika/Şiir

İhvân-ı Safâ, mantık ilminin kısımları içinde saymadığı *Kategoriler*, *Peri Hermenias* ve *Apodiktika* (II. Analitikler) isimli kitapları kendi eserlerinin ilgili bölümünde zikretmektedir.¹⁴³

Fizik yedi kısma ayrılmıştır:

- Cisimsel ilkeler
- Gök ve âlem
- Oluş ve bozuluş
- Meteoroloji
- Madenler ilmi
- Bitkiler ilmi
- Hayvanlar ilmi

Fizik konusunda önceki filozoflar ile büyük oranda aynı sınıflamayı yapan İhvân-ı Safâ, *Risaleler*'de tıp, veterinerlik, tarım, sanayi, sürüngenler ve yırtıcılar ile kuşların da fiziğe dâhil olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının İkinci Risâlesi: Handesede Geometri ve Mahiyeti", çev. Ömer Bozkurt, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 54.

¹⁴² İhvân-ı Safâ, "Matematik İle İlgili Risâleler Hakkında", çev. Muhammed Fatih Kılıç, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, c. V, s. 23.

¹⁴³ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*'in mantık ile ilgili bölümünde mezkûr eserlerin açıklamalarını yanlış verdiği dikkat çekmektedir. Örneğin *Analitika* adlı eseri şiir sanatı, *Politika* adlı eseri de burhân olarak vermişlerdir. Bk. İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", c. I, s. 182.

¹⁴⁴ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", c. I, s. 184.

Metafizik beş kısımdan oluşurken, bu kısımlardan biri olan siyaset ilmi de beşe ayrılmıştır:

- Tanrı ve sıfatları
- Ruhanî varlıklar ilmi
- Psikoloji
- Siyaset ilmi
 - Nebevî yönetim
 - Krallık yönetimi
 - Genel yönetim
 - Özel yönetim
 - Kişisel yönetim
- Ahiret ilmi

Bu topluluğun siyaset ilmini metafizik içerisine dâhil etmesi buradaki en çok dikkat çeken husustur. Onlar *Risaleler*'i genelde felsefî olarak niteledikleri bu dört ilim üzerine yazmışlardır. İlk risalelerde çoğunlukla matematik ve mantık konuları ele alınmıştır. Daha sonra fizik ile nefsanî-aklî ilimlere ait konular ve son olarak ise metafiziğe ait meseleler incelenmiştir.¹⁴⁵

İhvân-ı Safâ, müzik ilmini Pisagor'dan itibaren çoğu filozofun ifade ettiği gibi matematik ilminin bir şubesi olarak görmektedir. Bunun yanı sıra onların müzik ile ilgili düşüncelerinde de Pisagor'un etkisi fazlasıyla belirgindir. Onun sayısal oranlar ve evren arasındaki uyum konusundaki görüşlerinin izlerini İhvân-ı Safâ'da görmek mümkündür.¹⁴⁶ İlgili risalenin adı *Mûsikî* olmakla beraber onlar, terim olarak te'lîf kelimesini kullanmışlardır. Müziğin İhvân-ı Safâ'da bir matematik ilmi olması onu aynı zamanda dolaylı da olsa felsefî bir ilim olarak eğitim müfredatında karşımıza çıkarmaktadır. Bu vesileyle müzik ilmi felsefî ilimlerin amacına uygun olarak onlara göre nefsin yetkinleştirilmesi adına önemlidir diyebiliriz. Hatta onlar, müziğin etkilerinin ruhanî olduğunu da açıkça ifade etmektedirler.¹⁴⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâ'ilü İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* adlı eserinde ifade ettiği üzere onların ilimler tasnifi ve müziğin tasnifteki konumu bu yönde oluşmuştur.

¹⁴⁵ İhvân-ı Safâ, "Risâlelerin İçeriklerini Özetleyen Fihrist Bölümü" çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 15; Fatih Toktaş, "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset", s. 187-190.

¹⁴⁶ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s. 75-76.

¹⁴⁷ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", çev. Ahmet Hakkı Turabi, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 131.

1.2.5. İbn Sînâ'nın İlimler Tasnifi

İbn Sînâ, 980/81 yılında Buhara civarında bulunan Efşene'de doğmuştur. Onun öğrencisi Ebû Ubeyd el-Cûzcânî'ye yazdırdığı biyografisi dolayısıyla hakkında diğer düşünürlere göre daha fazla bilgi bulunmaktadır. Babasının Buhara'ya yerleşmesinden sonra dönemin âlimleri ile olan münasebeti sonucu İbn Sînâ, ilmî bir ortamın içinde büyüme fırsatı bulmuştur. Tam adı Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ olan filozofun erken yaşlarında özellikle dinî ilimler üzerinde yetkinlik kazandığı bilinmektedir. Bu dönemki hocaları arasında kaynaklarda Muhammed İsmâil b. Hüseyin ez-Zâhid ve Ebû Bekir el-Berkî zikredilmektedir. Geometri, aritmetik ve felsefe alanlarında ilköğrenimini babasından almıştır. Sonrasında Mahmûd el-Messâh'tan Hint aritmetiği Ebû Abdullah en-Nâtîlî'den de mantık eğitimi alan İbn Sînâ, erken yaşlarında zekası ve kabiliyetleriyle öne çıkmıştır. İbn Sînâ, diğer ilmî alanlardaki eserlerin üzerine yoğunlaşarak kendisini olabildiğince geliştirmeye çalışmıştır. Onun tıp alanındaki hocaları olarak Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî'nin isimleri geçmektedir.¹⁴⁸

Filozofun ilmî hayatındaki dönüm noktası ise dönemin Sâ mânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr'un hastalanması üzere saraya davet edilmesi ile olmuştur. Burada diğer hekimler ile beraber yaptığı çalışmalar sonucu başarı sağlaması nedeniyle on sekiz yaşında saray hekimi olarak görevlendirilmiştir. Bu durum, onun saray kütüphanesinin imkânlarına erişmesini sağlamış, dolayısıyla da daha fazla eseri okuma ve kendini geliştirme fırsatı bulmuştur. İbn Sînâ, saray hekimliğinin yanı sıra Nizâmî-i Arûzî ve Şemsüddeve gibi hükümdarların vezirliğini yapmıştır. Filozof, 1037 yılında Hemedan'da yakalandığı hastalık sebebiyle vefat etmiştir.¹⁴⁹

İslâm coğrafyasında Meşşâî ekolün en önemli temsilcilerinden olan İbn Sînâ, Batı'da Avicenna olarak bilinmektedir. Ayrıca kendisine ilim adamları tarafından eş-Şeyhü'r-Reîs denilmektedir. Birçok alanda verdiği eserler ile büyük bir etki yaratan İbn Sînâ'nın en bilinen eserleri *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-İşârât* ve *t-Tenbîhât*, *el-Kanûn fi't-Tıb*'tır.¹⁵⁰ Batı'da onun *el-Kanûn fi't-Tıb* adlı eserinden uzun süre birinci kaynak olarak istifade edilmiştir.¹⁵¹

İbn Sînâ, *Risale fi Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye* adlı eserinde ise doğrudan ilimler tasnifini konu edinmiştir. O, tasnifinin içeriğinde ilgili eserinin isminden anlaşıldığı üzere akli/felsefî ilimleri ele almıştır. Buna göre ilk olarak felsefenin yani hikmetin tanımı yapılmaktadır. İbn Sînâ'ya göre felsefe, bir düşünme sanatıdır. Bir sanat olmakla beraber felsefe, insan nefsinin

¹⁴⁸ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 319.

¹⁴⁹ Alper, "İbn Sînâ", c. XX, s. 320-231.

¹⁵⁰ Alper, "İbn Sînâ", c. XX, s. 337-345.

¹⁵¹ Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 331.

yetkinleştirerek ahirete hazırlamaktadır. O, felsefeyi teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayırırken teorik ilimlerin doğruyu, pratik ilimlerin ise iyiyi amaç edindiğini belirtmektedir.¹⁵² Mantık ise İbn Sînâ'ya göre teorik ve pratik ilimlere dair bir alet ilmi konumundadır.¹⁵³

Pratik bilimleri üçe ayıran filozof, bunları ahlak, ev idaresi ve siyaset şeklinde isimlendirmektedir. Siyaset ilminin ise birinci kısmı yöneticiler, ikinci kısmı peygamberlik ve dinî hukukla ilgilidir. İbn Sînâ, pratik ilimleri tasnif ederken ahlak için Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*, ev idaresi için Elis'li Piron (m.ö. 365-275)'nin ilgili eserini ve siyaset için hem Platon'un hem de Aristoteles'in konuya dair eserlerini zikretmektedir.¹⁵⁴ İbn Sînâ'ya göre bir alet ilmi olan mantık ise dokuz kısma ayrılmaktadır:¹⁵⁵

- İşaguci/el-medhal
- Kategoriler/Makulat
- Peri Hermenias/Yorum/Önerme/İbâre
- Analitika/I. Analitikler/Kıyas
- Apodiktika/II. Analitikler/Burhân
- Topika/Cedel
- Sofistika/Mugâlata
- Retorika/Hitabet
- Poetika/Şiir

Mantık ilminin taksimi dönemin tasnifini yansıtmaktadır. İbn Sînâ, Fârâbî'nin tasnifine ek olarak Yeni Eflatuncu bir filozof olan Porfiryus (m.s. 234-305)'un *İşaguci*, Arapça tercümelerdeki adıyla *el-Medhal* olarak bilinen ve mantığa bir giriş niteliğinde olan eserini vermiştir.

İbn Sînâ, felsefenin teorik kısmını üçe ayırmaktadır. Bunlar; matematik, fizik ve metafiziktir. Teorik kısmın üç alanı da asıl (usûl, temel) ve fûru (yan, ikinci dereceden) ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Matematik dört asıl kısma ayrılmaktadır:¹⁵⁶

- Aritmetik
 - Hintlilere göre olan toplama ve bölme
 - Cebir ve logaritma
- Geometri

¹⁵² Hasan Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/31 (2008), s. 196.

¹⁵³ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 203.

¹⁵⁴ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 197-198.

¹⁵⁵ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 203-204.

¹⁵⁶ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 200-201.

- Yüzölçümü
- Mekanik
- Kaldıraç
- Ağırlık birimleri ve tartılar
- Hassas aletler
- Optikler ve aynalar
- Suyun bir yerden başka bir yere nakli
- Astronomi
 - Astronomi cetvelleri
 - Takvimler
- Müzik (Mûsikî)
 - İlginç müzik aletlerinin yapımı

Şeyhu'r-Reîs, matematiğin fûru ilimleriyle asıl ilimleri arasında bağlantı kurduğundan dolayı ilimleri bu şekilde sıralanmıştır. Matematik ilminin geleneksel dörtlü bir tasnifi görülürken İbn Sînâ'nın fûru ilimler konusundaki ifadeleri farklılaşma göstermektedir. Müzik ilminin yine matematik ilminin bir şubesi olması ve fûru ilim olarak müzik aleti yapımının verilmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.

Fizik sekiz asıl kısma ayrılmaktadır.¹⁵⁷

- Fiziğin temel ilkeleri
- Gökyüzü ve âlem
- Oluş ve bozuluş
- Meteoroloji
- Madenler ilmi
- Bitkiler ilmi
- Hayvanlar ilmi
- Psikoloji

Fizik yedi fûru kısma ayrılmaktadır.¹⁵⁸

- Tıp
- Astroloji
- Ferâset
- Tabir ilmi
- Tılsım ilmi

¹⁵⁷ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 198-199.

¹⁵⁸ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 199-200.

- Nirinciyât
- Kimya

Filozof, fiziğin asıl alanında saydığı ilimler ile Kindî ve Fârâbî gibi düşünürken fûru kısmında zikrettiği ilimler ile farklı bir tasnif ortaya koymuştur. Daha önce tıp, astroloji ve kimya gibi ilimleri başka düşünürlerin tasnifinde görmüş olsak da İbn Sînâ'nın fiziğe dair yaptığı tasnif oldukça detaylıdır.

Metafizik beş asıl kısma ayrılmaktadır:¹⁵⁹

- Bütün var olanlarda ortak bulunan kavramların araştırılması
- Matematik, fizik ve mantık ilimlerindeki usul ve ilkeler ile onlara ait çelişkilerin ortaya konulması
- Tanrı'nın varlığı, birliği ve sıfatlarının araştırılması
- İlk ruhanî cevherler ile ikinci ruhanî cevherlerin ispat edilmesi
- Ruhanî cevherlerle cismanî cevherler arasındaki ilişkinin incelenmesi

Metafizik iki fûru kısma ayrılmaktadır:¹⁶⁰

- Vahiy ile ilgili meseleler
- Ölüm sonrası ile ilgili ilim

İbn Sînâ'nın metafizik konusundaki en özgün yanı vahiy unsurunu sınıflamasına dâhil etmiş olmasıdır. Ayrıca metafizik ona göre en yukarıda olan ilimdir. Metafiziğin birçok düşünür tarafından mertebe olarak en üstün ilim olarak ele alındığını görmekteyiz. Bununla birlikte fizik en aşağı ilimken, matematik ise orta yerde durmaktadır.¹⁶¹ İbn Sînâ risalesinin başında kendisinden aklî ilimlerin kısımlarının yazılmasının istendiğini belirtmektedir. Dolayısıyla o, bu risalede sadece aklî yani felsefî ilimleri tasnif etmiştir. Fark edileceği üzere onun tasnifinde tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dinî ilimler ya da dil ilimleri bulunmamaktadır.

Onun *Risale fi Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye* adlı eserinin dışında *Kitâbu's-Şifâ*'nın *el-Medhal* ve *Metafizik* bölümleri ile Farsça olarak kaleme aldığı *Danışname-i Âla-i* adlı eserinde de ilimler tasnifine kısa da olsa değinmektedir. Zira bu eserlerde, ilimler tasnifi konu bağlamında incelenmiş, *Risale fi Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye*'de olduğu kadar geniş değerlendirilmemiştir. İbn Sînâ, *el-Medhal*'de ilimleri teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Teorik ilimleri fizik, matematik ve metafizik şeklinde üç bölümde ele alan filozof, pratik ilimleri ise siyaset, ahlak ve ev idaresi olarak sınıflamıştır. O, teorik ilimlerin doğruyu, pratik ilimlerin ise iyi olanı bilmeyi amaç edindiğinden bahsetmektedir. Mantık ilmi konusunda

¹⁵⁹ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 201-202.

¹⁶⁰ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 202.

¹⁶¹ Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", s. 196.

ise bazı filozofların onu felsefeden bağımsız bir alet ilmi olarak gödüklerini, bazılarının ise hem alet hem de felsefî bir ilim olarak nitelediklerini söylemektedir.¹⁶²

İbn Sînâ, *Metafizik*'de de ilimlerin teorik ve pratik olarak ikiye ayrıldığını belirtmektedir. Buna göre, pratik ilimler fizik, matematik ve metafizikten teşekkül etmektedir. Metafiziğin fizik ve matematik ilimlerden daha sonra öğrenilmesi gerektiğine değinen filozof, ilimlerin kendi içerisinde bu türlü bir hiyerarşiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, astronomi tahsil etmek isteyen kimsenin önce aritmetik ve geometri ilimlerini öğrenmesi, astronomiyi anlaması açısından elzemdir.¹⁶³

İbn Sînâ'nın ilimler tasnifine değindiği bir diğer eseri ise *Danışname-i Âla-i*'dir. Bu eserde ise ilimler önce teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Teorik ilimler fizik, matematik ve metafizikten oluşurken pratik ilimler ise siyaset, ahlak ve ev idaresinden teşekkül etmektedir. İbn Sînâ, söz konusu eserde matematik ilimlerinin altında aritmetik, geometri, optik, astronomi, mekanik, hiyel ve küreler ilmini sayarken müzik ilminden bahsetmemektedir.¹⁶⁴ Filozof, mantık ilmini ise öğrenilmesi zorunlu bir ilim olarak verirken, aynı zamanda onu bir ölçü ilmi olarak da değerlendirmektedir.¹⁶⁵

Sonuç olarak bakıldığında İbn Sînâ, ilimler tasnifine değindiği eserlerinde genel olarak aklî/felsefî ilimleri ele alarak daha önce incelediğimiz filozofların bazılarının işaret ettiği gibi dinî ilimler veya dil ilimleri gibi ilimlere tasniflerinde yer vermemiştir. Müzik ilmini ise matematik ilmine dâhil eden İbn Sînâ söz konusu tasnif geleneğine uymuştur. Daha önce Fârâbî ve Hârezmî de ilgili eserlerinde müzik aletleri ile alakalı konulara değinmişlerdi. Fakat İbn Sînâ'nın fûru ilim olarak da olsa müzik aleti yapımını bir ilim olarak tasnife koyması müzik adına önemlidir. İbn Sînâ, *Risale fi Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye*'nin müzik ile ilgili kısmında bu ilim ile nota, aralık, dizi, ritim gibi müzikal kavramların, melodilerin bir araya gelmesinin ve müzik aletlerinin burhanla bilinmesinin nasıl sağlanacağını öğrenildiğini söylemektedir. Ayrıca risalede bu ilim, terim olarak mûsikî şeklinde geçmektedir. *Kitâbu's-Şifâ* adlı eserinin müzik ile ilgili kısmı olan *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*'nın girişinde o, müzik ile ilgili eserini matematik ilimlerini tamamlamak üzere yazdığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra İbn Sînâ, Pisagorcu düşüncede rastlanan ve İslâm coğrafyasında da özellikle İhvân-Safâ'da gördüğümüz müzikal yasalardaki sayısal oranların gök cisimleri ile olan münasebetine katılmadığını söylemekte ve hatta ciddi bir biçimde eleştirmektedir.¹⁶⁶

¹⁶² İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 5-8.

¹⁶³ İbn Sînâ, *Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 2, 17

¹⁶⁴ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâi*, çev. Murat Demirkol, ed. Gülbüz Deniz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 132-138.

¹⁶⁵ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâi*, s. 20.

¹⁶⁶ İbn Sînâ, *Mûsikî*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 1.

İKİNCİ BÖLÜM

İLİMLER TASNİFİNDE MÜZİĞİN YERİ VE ÖNEMİ

Antik Yunan'dan intikal eden ilmî birikimin bir yansıması olarak müzik, İslâm düşünürleri tarafından çoğunlukla matematik ilminin bir şubesi olarak değerlendirilmiştir. Bu tasnif yöntemi, *quadrivium* olarak da bilinen aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşan dördütlü sınıflamanın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinci bölümde İslâm filozoflarının ilimler tasnifine değinmeye ve kısa da olsa müziğin bu tasniflerde nerede durduğunu izah etmeye çalıştık. Bu bölümde ise adı geçen filozofların müzik ilmine dair görüşleri ele alınacaktır. Aynı zamanda onların müzik ilmine getirdikleri felsefî yaklaşımlara da bu bölümde değinilecektir. Dönemin var olan geleneği ve ilmî hareketlilik sonrası bu geleneğe neler eklendiği günümüze ulaşan eserler vasıtası ile idrak edilebilmektedir. Bu bağlamda, İslâm coğrafyasında müziğe dair eserleri günümüze ulaşan ilk düşünür Kindî olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak biz, Kindî ve sonrasındaki filozofların müzik teori ve anlayışlarına geçmeden önce müzik kavramı ve o döneme kadar mevcut müzik birikiminin keyfiyeti hakkında özetle de olsa bilgi vermenin önemli olacağını düşünmekteyiz. Zira müzik ilminin sistemleşmesi her ne kadar Antik Yunan kaynaklarının tercüme edilmesi ile başlasa da Müslümanların kendi kültürel birikimlerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

2.1. Müzik İlminin Sistemleşme Süreci

2.1.1. Müzik Kavramı

Müzik kelimesinin kökeni Antik Yunan dilinde bulunan μουσική (mousiké) kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime ise Yunan mitolojisinde μούσα (moussa) olarak bilinen tanrıçaların adından gelmektedir. Bu mitolojide müzik, dans ve şiir tanrıçaları olarak bilinen mousaların sanatçılara ilham edeceğine inanılırdı. Sanatçılar, ellerinde müzik aletleriyle tasvir edilen bu tanrıçalardan kendilerine ilham etmeleri için yardım talep ederlerdi.¹⁶⁷ Dolayısıyla moussa adından türeyen μουσική (mousiké) kelimesi, Mousaların ilhamı ve idaresi ile yapılan sanat yani Mousaların sanatı anlamında kullanılmıştır. Yunanlılar bu kelimeyi, özellikle mûsikîyle şiirin harmanlanarak icra edildiği sanat türleri için tercih etmişlerdir.¹⁶⁸ Mousa kelimesi bazı

¹⁶⁷ Mark Cartwright, "Muse", *Ancient History Encyclopedia*; <https://www.ancient.eu/muse/> (erişim tarihi: 26.03.2020).

¹⁶⁸ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 225; Mousalar; Clio, Euterpe, Thalia, Melpomene, Terpsikhare, Polyhymnia, Urania, Kalliope adlarında ve 9 kişidirler. Hesiodus'un *Theogonia* adlı eserinde aktarıldığı üzere Zeus'un Mnemosyne'den olan kızları Mousalar, yaradılışı müzik ile anlatılmaktadır. Bk. Akan, *Platon'da Müzik*, s. 56-57.

dillere de benzer anlamlara gelecek şekilde geçmiştir. Örneğin, İngilizcede muse şeklinde görülen bu kelime, bir konu üzerine derinlemesine düşünme, ilham ve esin gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Müzik kelimesinin Türk Dil Kurumu'nun sözlüğündeki ilk anlamı ise “birtakım duygu ve düşünceleri belli kurallar çerçevesinde uyumlu seslerle anlatma sanatı, mûsikî” olarak şeklinde verilmektedir. Ayrıca Türkçe sözlükte, “düzenlenmiş seslerden oluşan eserlerin okunması veya çalınması” şeklinde bir anlamı da bulunan müzik kelimesinin dilimize Fransızca musique kelimesinden geçtiği belirtilmektedir.¹⁶⁹ Müzik sözcüğünün başka diğer dillerdeki karşılıklarına bakılacak olursa; İngilizcede music, Almancada musik, Latince de musica, Arapçada ise موسيقى (mûsikî) olarak yazıldığı görülmektedir.

İslâm filozoflarının ilimler tasnifinde gördüğümüz te'lîf kelimesi ise ilimlerin sınıflandırılması yapılırken müzik ilmi bağlamında kullanılmıştır. Arapça sözlükte birleştirmek, oluşturmak ve bir araya toplamak gibi anlamlara gelen te'lîf kelimesi, te'lîfu'l-elhân şeklinde melodilerin bir araya getirilmesi veya kompozisyonu manasında da kullanılmıştır. Türkçe sözlükte de düzenlenmiş eserler tanımının burada bir paralelelik arz ettiğini söylemek gerekmektedir. Çünkü müzik, çoğu düşünüre göre anlamlı ve uyumlu seslerin birlikte, bir düzen içinde icra edilmesi şeklinde algılanmıştır. Ayrıca, ilk İslâm filozoflarından olan Kindî, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifine dair olan eserlerinde müzik için telîf kelimesini kullandıkları görülürken, onların müzik ile ilgili bazı kitap ve risalelerinde ise mûsikî kelimesine de rastlanılmaktadır. Toplumda ise müzik anlamında el-ğîna ve el-tarab kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden şarkıcılar da muğannî ve mutrîb kelimeleri ile ifade edilmiştir. Müziğin insanları yanlış yollara sevkeden bir araç olduğunu düşünen bazı Müslümanlar ise söz konusu terimlerin yerine oyun, eğlence gibi manalara gelen el-levh kelimesini tercih etmişlerdir.¹⁷⁰

Görüldüğü üzere müzik kavramı Arap kültüründe birçok kelime ile karşılanırken, Antik Yunan eserleriyle tanışılmasının akabinde mûsikî kelimesi de kendisine bu dilde yer bulmuştur. Öyle ki, bu kelime giderek dile yerleşmiş ve müzik eserlerine bu kelimeyi de içeren isimler verilmiştir.

2.1.2. İlk Dönem Müzik Çalışmaları

İslâm dinin nüzulünden önceki dönemlerde Arap müziğinin Irak, Suriye ve Arap yarımadasının batısında merkezî bir hal aldığı bilinmektedir. Eğlence yerleri ve panayırlar gibi

¹⁶⁹ Türkçe Sözlük, s. 1446.

¹⁷⁰ Turabî, “Klasik İslam Düşüncesinde Musikî Tasavvuru”, s. 103.

etkinliklerde insanların çeşitli duygu hallerine hitap edecek şekilde icra edilen müzik, Mekke gibi merkezlerde ise dinî ritüeller için kullanılmıştır. Ticaretin gelişmesi ile bölgeye gelen farklı milletlerden insanlarla kurulan etkileşim her konuda olduğu gibi müzikte de kendisini göstermiştir.¹⁷¹ Nitekim Kureyş'in varlıklı kişilerinden olan Nadr b. Hâris (ö. 624.) isimli bir şahsın ticaret için gittiği Hîre bölgesinde ud çalmayı öğrendiği ve Mekke'ye bu enstrümanı getiren ilk kişi olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁷²

Dönemin müzik tarzı, şirin ritim eşliğinde icra edildiği basit formlar olarak şekillenmiştir.¹⁷³ İnşâd, hudâ ve nasb gibi türlerden ibaret olan bu formlar çeşitli vesilelerle kullanılmıştır.¹⁷⁴ İnşâd formuna ise insanları etkileyen özelliği nedeniyle daha çok önem verilmiştir. Şiirin yüksek sesle okuduğu ve duygusuna uygun bir biçimde tonlamaların kullanıldığı bir tür olan inşâd, ekseriyetle Ukâz olarak bilinen ve Câhiliyye döneminde kurulan panayırarda icra edilmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca kayne ismi verilen şarkıcıların da dönemin müzik kültüründe önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekmektedir. O dönemde vurmali çalgılardan başka bir müzik aletine rastlamanın güç olduğu da yine kaynakların ittifak ettiği bir husustur.¹⁷⁶ Hz. Peygamber döneminde mevcut formlar kullanılmaya devam etse de müziğin gelişmesi İslâm medeniyetinin ilerlemesi ile paralellik göstermiştir.

Müslümanlar arasında şarkıcı olarak tanınan ilk kişilerden biri olan Tuvey'tir. Aynı zamanda o, muhannesûn olarak da bilinen bir grubun önemli isimlerindendir. Hz. Osman döneminde tanınmaya başlayan Tuveys, bölgeye dışarıdan gelen Rum ve İranlıların müzik türlerini öğrenmiş, bunları Arap müziğine uyarlamıştır. Kendi yaşadığı bölgede daha önce işitilmemiş tarzda şarkılar seslendirmiştir.¹⁷⁷ Dönemin diğer önemli müzisyenleri ise el-İsfahânî, el-Garîd, İbn Süreyc, İbn Muhriz ve İbn Miscâh isimli şahıslardır. Ayrıca zikredilen vurmali çalgılara ek olarak bu dönemde uda benzeyen ve mi'zef ismiyle anılan telli bir müzik aleti kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra adları el-kessâbe, mizmâr ve el-bûk olan üflemeli enstrümanlar da kaynaklarda geçmektedir.¹⁷⁸

Arap coğrafyasında müzik, fetihler ve Yunancadan tercüme edilen eserlerin de etkisiyle daha sistemli bir hale girmiş ayrıca yeni müzik aletleriyle de tanışılmıştır. Bu dönemde özellikle

¹⁷¹ Turabi, "Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 99.

¹⁷² İrfan Aycan, "Nadr b. Hâris", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 280; Turabi, "Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 99.

¹⁷³ Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 3-4; H. Sâdeddin Arel, *Türk Müziği Kimindir?*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 36.

¹⁷⁴ Turabi, "Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 99-100.

¹⁷⁵ İskender Pala, "İnşâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 342.

¹⁷⁶ Turabi, "Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 99-100.

¹⁷⁷ Ahmet Hakkı Turabi, "Tuveys", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 449.

¹⁷⁸ Turabi, "Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 101,105.

müzik ile alakalı olarak Platon ve Aristoteles gibi filozofların yanı sıra eserleri çevrilen başlıca şahsiyetler arasında Aristoksenos, Öklid (m.ö. 330-275), Nikomakhos ve Batlamyus (m.s. 100-168)'u sayabiliriz.¹⁷⁹ Mezkûr dönemde her bilim dalında yaşanan gelişmelerden müziğin de etkilenmesi haliyle olağan bir durumdur. Müziğin pratik anlamda gelişimi artarken, teorik olarak ilerlemesinin de hızlandığı görülmektedir. Çevrilen eserlerde var olan teknik terimlere Arapça isimler verilmeye başlanması bu ilerlemenin bir göstergesidir.¹⁸⁰

Günümüze ulaşmasa da Kindî'nin döneminde ve öncesinde müzik ile ilgili eserlerin verildiği bilinmektedir.¹⁸¹ Örneğin, Ebû Süleymân Yûnus b. Süleymân b. Kürd b. Şehriyâr el-Kâtib (ö. 752), Emeviler döneminde yaşamış bir müzik adamıdır. Kendi bestelerini ve bazı müzik teorilerini de içeren eserleri arasında *Kitâbu'n-Nağam*, *Kitâbu'l-Kıyân*, *Kitâbu Mücerrid(i'l-Eğānî) li-Yûnus* ve *Kitâbu'l-Eganî* sayılabilir.¹⁸² Büyük bir dil âlimi olarak bilinen Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 791) ise dil ve gramer gibi uğraşlarının yanı sıra müzik alanında da çalışmalar yapmıştır. Bunlardan *Kitâbu'l-Îka* ve *Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsîka* onun bilinen eserleridir.¹⁸³ Fârâbî gibi birçok düşünürün kendisine atıfta bulunduğu bir diğer müzisyen ise İshak el-Mevsîlî'dir (ö. 850). Müzik nazariyatında saygın bir yeri olan İshak el-Mevsîlî'nin iyi derecede ud çaldığı da bilinmektedir. Onun Bağdat'ta büyük bir kütüphaneye sahip olduğu ve müzisyenlere dair bilgiler bulunan eserler kaleme alan ilk kişi olma niteliği taşıdığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁸⁴

İslâm düşünce tarihinde bu tür müellifleri çoğaltmak mümkündür. Bu müelliflerin ve müzisyenlerin katkısı ile Batı'ya intikal eden terimlerin de olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, dönemin çokça kullanılan bir müzik aleti olan udun Batı'ya *lute* şeklinde geçtiği bilinmektedir.¹⁸⁵ Ayrıca İslâm coğrafyasında müzik teorisi çoğunlukla ud enstrümanı üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁸⁶ Bu bölümde detaylarına gireceğimiz filozofların eserleri bağlamında onların müzik ile ilgili görüşlerinin modern dönem müzik anlayışlarına önemli oranda etki bıraktığı da yadsınamaz bir gerçektir.

¹⁷⁹ Henry George Farmer, *A History of Arabian Music*, Burleigh Press, Bristol 1929, s. 152.

¹⁸⁰ Farmer, *A History of Arabian Music*, s. 153.

¹⁸¹ Turabi, "Ebû Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler", s. 67.

¹⁸² Ahmet Hakkı Turabi, "Yûnus el-Kâtib", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXIII, s. 607-608.

¹⁸³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, s. 309-312.

¹⁸⁴ Ahmet Hakkı Turabi, "İshak el-Mevsîlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 536-537.

¹⁸⁵ Henry George Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, New Temple Press, London, s. 137.

¹⁸⁶ Jean-Claude Chabrier, "Musical Science", *Encyclopedia of the History of Arabic Science Volume II Mathematics and the Physical Sciences*, ed. Roshdi Rashed, Routledge, London and New York 1992, s. 242.

2.2. İslâm Filozoflarında Müzik İlmi

2.2.1. Kindî'de Müzik İlmi

Abbasîler döneminde kurulan Beytü'l-Hikme merkezli büyük tercüme hareketinin en önemli isimlerinden olan Kindî, birçok alanda yaptığı çalışmaların yanı sıra müzik ilmini de ciddi bir biçimde ele almıştır. Kindî'nin toplamda üç yüze yakın eserinden on tanesi müzik ile ilgilidir. Kaynaklarda eserlerinin sayısında ve adında farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin, müziğe dair İbnü'n-Nedim'in yedi, İbnü'l-Kıftî'nin altı, İbn Ebî Usaybia'nın ise sekiz eser ismi verdiği görülmektedir. Bu sayı tutarsızlığı aynı içeriğe sahip farklı istinsahlardan ya da elimize ulaşamayan eserlerden ileri geldiği düşünülmektedir.¹⁸⁷ Son yıllarda yapılan araştırmalar ile hem aynı eserin farklı istinsahlarını tespit etmek hem de klasik metinlerde geçmeyen eserleri ortaya çıkarmak suretiyle Kindî'nin müziğe dair eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:¹⁸⁸

- *Kitâbu'l-A'zam fî't-Te'lîf*
- *Risâle fî Nisabi'z-Zamâniyye*
- *Risâle fî Sınâati'l-Akvâli'l-Adediyye*
- *Muhtasaru'l-Mûsîka fî Te'lîfi'n-Negam ve San'ati'l-Ûd ellefehâ li-Ahmed ibn Mu'tasım*
- *Risâle fî'l-Medhal ilâ Sınâati'l-Mûsîka*
- *Risâle fî Kısmeti'l-Kanûn*
- *Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Meteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr*
- *Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf*
- *Risâle fî Eczâ Hubriyye fî'l-Mûsîka*
- *Risâle fî'l-Luhûn ve'n-Nağam ellefehâ li-Ahmed ibn Mu'tasım*

Kindî'nin zikredilen bu eserlerinden ilk altısı günümüze ulaşamamış veya henüz bulunamamıştır. Diğer dört eserinden hareketle Kindî'nin müziğe dair görüşlerine vâkıf olabilmekteyiz. Onun *Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr* adlı eseri beş makaleden oluşmaktadır. Fakat bu makalelerden son ikisi mevcut değildir.¹⁸⁹ Kindî'nin *Risâle fî'l-Luhûn ve'n-Nağam* adlı risalesinin ise ilk sayfaları kayıptır. Eserin genelinden anlaşıldığı üzere Kindî'nin udun derinliğini ve nağmeler ile udun arasındaki ilişkiyi akort açısından bildirdiği hususlara vâkıf olamamaktayız.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 33-34.

¹⁸⁸ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 38.

¹⁸⁹ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 45.

¹⁹⁰ Kindî, "Risâle fî'l-Luhûn ve'n-Nağam", çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 175.

Düşünürün mevcut dört eseri üzerinden müzik görüşlerine bakıldığında öncelikle onun matematik ilimlerinden sırasıyla aritmetik, müzik, geometri ve astronomi ilimlerini zikrettiğini ve bunu ilimler tasnifi ile ilgili risalesinde vurguladığı gibi müzik ile ilgili olan çalışmasında da değindiğini görmekteyiz.¹⁹¹ İyi bir matematikçi olduğu bilinen filozofun bu maharetini müziğin çeşitli alanlarına da uyguladığı görülmektedir. Kindî, notaları formüle etmek adına ebced harfleriyle sembolize etmiştir. O, tellerin gerilim farklarını ve bu farkların oranlarını da vermektedir. Örneğin, mesnâ telinin mesles teline oranının 2/3 olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra notaların birbirine olan oranlarını da veren filozof örneğin, G ile A notaları arasının 9/8 oranında olduğunu ifade etmektedir.¹⁹²

Ud çalgısı üzerinden geniş bilgiler veren Kindî, bir çok teorik bilgiyi de yine bu enstrüman üzerinden izah etmektedir. Öncelikle udun telleri Kindî'nin zikrettiği şekilde şunlardır:¹⁹³

- *Zîr*, en ince olan birinci tel
- *Mesnâ*, ikinci tel
- *Mesles*, üçüncü tel
- *Bam*, en kalın olan dördüncü tel

Kindî, her bir telin hareketinin insandaki hangi davranışları ve huyları açığa çıkardığını ya da engellediğini belirtmektedir.¹⁹⁴ Ud tellerinin titreşimleri ile insanın davranışlarının harekete geçebileceğini ve birtakım duyguların açığa çıkabileceğini belirten filozof, hangi tellerin hangi davranış ve duygulara sebep olacağını vermektedir. Kindî'nin udun titreşimleri ile insan arasında hem maddî hem de manevî bir bağlantı kurması önemlidir. O, bu konuyu her bir telin tınısının insanın psikolojine ve dolayısıyla tutum ve davranışlarına olan etkisi açısından değerlendirmiştir.¹⁹⁵ Bu yaklaşım, giriş bölümümde belirttiğimiz üzere, Platon'un *Devlet* adlı eserinde de işlenmektedir. Kindî bu tür bir ilişkilendirmeyi hayvanlar üzerinden de yapmaktadır. O, bazı çalgılar ile hayvanları eşleştirmektedir. Örneğin, yunus balığı ve timsahın ney ve boru seslerinden etkilendiğini söylemektedir. Ona göre her hayvanın etkilendiği çalgı farklıdır. İnsan ise Kindî'ye göre tıpkı hayvanlarda olduğu gibi seslerden etkilenmektedir. Öyle

¹⁹¹ Kindî, “Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâtî'l-Evtâr”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 134.

¹⁹² Kindî, “Risâle fî Hubr Sînâti't-Te'lîf”, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 114-116.

¹⁹³ Zikredilen dört telin haricinde Kindî zîr sâni adında beşinci bir telden de bahsetmektedir. Bu tel, zîr telinin altına bağlanan ve ondan daha ince olan bir teldir. Kindî, bu teli sadece teorik olarak ele almış, pratikte bu teli kullanmamıştır. Detaylı bilgi için bk. Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 70.

¹⁹⁴ Kindî, “Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâtî'l-Evtâr”, s. 149-156.

¹⁹⁵ Hatice Toksöz, “Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/2 (2018), s. 101.

ki, bazı müzikler ile insan sakinleşirken bazılarıyla ise savaş meydanlarında cesaretlenir ve kahramanlaşır.¹⁹⁶

İlk İslâm filozofu, daha önce Pisagor'da da gördüğümüz âlemdeki düzen ile müzikal sesler ve yasalar arasındaki ilişkiyi benimsemektedir.¹⁹⁷ O, bu düşüncesini udun mezkûr dört teli üzerinde kurgulamaya çalışmıştır. Hatta ud, ona göre filozofların enstrümanıdır ve âlemdeki mükemmel düzenin (harmoni, ahenk) temsilidir.¹⁹⁸ Öncelikle Kindî, telleri ruh ve cisim açısından bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Ona göre zîr teli bir ruha sahiptir ancak cismi bulunmamaktadır. Mesnâ telinin ne ruhu ne de cismi bulunmaktadır. Mesles telinin hem ruhu hem de cismi bulunmaktadır. Bam telinin ise Kindî'ye göre ruhu yoktur fakat cismi bulunmaktadır.¹⁹⁹ Onun teller üzerinden yaptığı kurgu aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir.²⁰⁰

	Bam	Mesles	Mesnâ	Zîr
Yörünge Çeyrekleri	4. cüzün başından 7. cüzün sonu kadar	Hilalin başından son dördünün sonuna kadar	Batıdaki cüzün sonundan doğudaki cüzün başına kadar	Gökyüzünün ortasından batıdaki cüzün sonuna kadar
Burç Çeyrekleri	Oğlak, Kova, Balık	Terazi, Akrep, Yay	Koç, Boğa, İkizler	Yengeç, Aslan, Başak
Ayın Çeyrekleri (Gezen)	İlk dördünden zevâline kadar	Güneşi karşılamasından ilk dördüne kadar	Güneşe yakınlaşmasından son dördüne kadar (Hilal)	İlk dördünden sonuna kadar (Dolunay)
Ayın Çeyrekleri (Zaman)	21. günden sonuna kadar	14. günden 21. güne kadar	İlk günden 7. güne kadar	7. günden 14. güne kadar
Günün Çeyrekleri	Gece yarısından sabaha kadar	Akşamdan gece yarısına kadar	Sabahtan öğlene kadar	Öğleden İkindiye kadar

¹⁹⁶ Kindî, “Kitâbu’l-Musavvâtî’l-Veteriyye min Zâtî’l-Veterî’l-Vâhid ilâ Zâtî’l-Aşrâtî’l-Evtâr”, s. 133-136.

¹⁹⁷ Toksöz, “Kindî’nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki”, s. 98-99, 103.

¹⁹⁸ Amnon Shiloah, *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, Scolar Press, Guildford 1995, s. 49-50.

¹⁹⁹ Kindî, “Kitâbu’l-Musavvâtî’l-Veteriyye min Zâtî’l-Veterî’l-Vâhid ilâ Zâtî’l-Aşrâtî’l-Evtâr”, s. 149-152.

²⁰⁰ Turabi, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, s. 97.

Ömür Çeyrekleri	İhtiyarlık	Yaşlılık	Gençlik	Çocukluk
Dört Unsur	Su	Toprak	Hava	Ateş
Rüzgar Yönleri	Debûr (Batı)	Kuzey	Sabâ	Güney
Mevsimler	Kış	Sonbahar	İlkbahar	Yaz
Vücuttaki Azalar	Balgam	Sevda	Kan	Safra
Aktif Nefsin Güçleri	Hatırlama	Ezberleme	Hayalleme	Düşünme
Nefsin Vücuttaki Güçleri	İtici güç	Cimrilik	Zulmedici güç	Cezbedici güç
Bir Canlıda Görülen Fiiller	Yumuşaklık	Korkaklık	Akıl-Zeka	Cesaret
Kokular	-	Gül	Reyhan	-
Renkler	Siyah	Beyaz	Kırmızı	Sarı
Mizaçlar	Yaş-Soğuk	Kuru-Soğuk	Yaş-Sıcak	Kuru-Sıcak

Kindî'nin yukarıdaki görüşlerinin yanı sıra doğrudan müzik teorisine yönelik verdiği bilgilere notasyon ile başlayacağız. O, öncelikle tam olarak yedi tane nota olduğundan bahsederken aynı zamanda, usta müzisyenlerin de bunu teyit ettiklerini belirtmektedir. Bu notaların isimleri şunlardır:²⁰¹

- Mutlaku'l-bam - A
- Sebbabetü'l-bam - B
- Vusta'l-bam/Bınsıru'l-bam - C
- Hınsıru'l-bam/Mutlaku'l-mesles - D
- Sebbebetü'l-mesles - E
- Vusta'l-mesles/Bınsıru'l-mesles - F
- Hınsıru'l-mesles/Mutlaku'l-mesnâ - G

²⁰¹ Kindî, "Risâle fî'l-Luhûn ve'Nağam", s. 180-182.

Filozof, bu notaların oktavlarının da bulunduğunu ve bu yedi temel notanın el-usûlü'l-kinârî't-tâmme olarak adlandırıldığını söylemektedir. O, bu notaların bazılarının müennes bazılarının ise müzekker olduğunu ifade etmektedir. Ona göre müennes notalar ile üretilen melodilerin hüznü, müzekker notalar ile üretilen melodilerin ise cesaretlendirici çağrışımları bulunmaktadır. Kindî, bu iki tür nota grubunun insan üzerindeki etkilerinden bahsederken Platon'un şu sözüne atıfta bulunmaktadır: "Kişi, müzik ile yetinir."²⁰² Bu dişil-eril ayrımı özgün bir nokta olarak Kindî'nin müzik felsefesinde yerini almaktadır. O, bu notaları ud perdeleri üzerine ise şöyle yerleştirmektedir.²⁰³

		Bam	Mesles	Mesnâ	Zîr	Zîr Sâni
Boş Tel	Mutlak	A	D	G	C	F
1. Perde	1. Mücenneb	Bb	Eb	Ab	C#	F#
2. Perde	2. Mücenneb					
3. Perde	Sebbâbe	B	E	A	D	G
4. Perde	1. Vusta	C	F	Bb	Eb	Ab
5. Perde	2. Vusta					
6. Perde	Bınsır	C#	F#	B	E	A
7. Perde	Hınsır	D	G	C	F	Bb
						B

Kindî, filozoflara atfen anlattığı bölümde mezkûr yedi notanın her birini bir gezegene eşitlemektedir. Bu yaklaşım, daha önce teller üzerinden yapılmaya çalışılırken şimdi de notalar vasıtasıyla vurgulanmaktadır. Gök ve yer arasında kurulan bağın müzik ile nasıl ilişkilendirildiğinin bir başka örneği ise şöyledir.²⁰⁴

Nota İsimleri	Gezenler
Mutlaku'l-bam	Satürn
Sebbabetü'l-bam	Jüpiter
Vusta'l-bam	Merih
Hınsıru'l-bam	Güneş

²⁰² Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 180-182.

²⁰³ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 90; Farmer, Kindî'nin mücenneb perdesinde üstü çizili verdiğimiz notaların kullanılmadığını söylemektedir. Bu bilgi için bk. Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 313.

²⁰⁴ Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 187.

Sebbebetü'l-mesles	Venüs
Vusta'l-mesles	Merkür
Hınsıru'l-mesles	Ay

Filozofun îkâ yani ritim konusundaki görüşlerine bakıldığında sekiz tane ritim türünden bahsettiğini görülmektedir. Bu ritim türleri şunlardır:²⁰⁵

- Sakîl evvel
- Sakîl sâni
- Mahurî
- Hafif sakîl
- Remel
- Hafif remel
- Hafif haff
- Hezec

Kindî, ritimler arası geçişlerin hangi ritimden hangisine olacağını açıklamaktadır. Aynı zamanda o, hangi tür şiirde hangi ritmik formun uygun olacağını da belirtmektedir. Kindî'ye göre rahatlatıcı şiirlerde hezec, remel ve hafif vb. ritimler; hüznü şiirlerde sakil evvel ve sakil sâni vb. ritimler; meydan okuma, sürat, yiğitlik ve atılganlık gibi duygular barındıran şiirlerde ise mahûrî vb. ritimler kullanılmalıdır. Ayrıca günün hangi zamanında hangi ritimlerin kullanılması gerektiğine de değinen Kindî'ye göre her vaktin başlarında sakil evvel ve sakil sâni ritimleri kullanılmalıdır. Vakitlerin ortalarında mahûrî vb. ritimler seçilmeliyken, vakitlerin sonlarında da hezec, remel, hafif vb. ritimler uygun düşmektedir. Kişinin kendini bıraktığı veya uykulu olduğu anlarda ise sakil vb. şecvî ritimler kullanılmalıdır.²⁰⁶

Düşünür tarafından hangi makam veya ritmin hangi zamanda ve hangi duyguyu ortaya çıkardığı vurgulanmaktadır. Onun bu tespitleri insan nefsi üzerinde derinlemesine bilgi sahibi olduğunu göstermek adına bir veri niteliğindedir. Daha önce enstrümanların hayvanlarla olan ilişkisi üzerine saptamalar yapan Kindî'nin canlıların doğası üzerinde yoğun bir gözleminin olduğunu söylemek mümkündür.

Makamsal yapı türlerine (envâ'u'l-binâi'l-lâhni) de değinen Kindî, bu yapı türlerini müteâlî ve müteâlî olmayan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Müteâlî olmayan yapı türü ise levbî ve muvaşşah şeklinde iki çeşittir. Aynı zamanda dafir olarak bilinen muvaşşah da kendi

²⁰⁵ Kindî, “Kitâbu'l-Musavvâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâti'l-Evtâr”, s. 146.

²⁰⁶ Kindî, “Risâle fî Ecza Hubriyye fî'l-Mûsika”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 163.

içinde munfasıl ve müştetek olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Kindî bu türlerin nasıl olacağını hatırlatma amaçlı kısaca ifade ettiğini belirtirken konuyu geniş olarak daha önceden bahsettiği *el-A'zam fî Te'lîfîl-Luhûn* adlı eserinde verdiğini söylemektedir. Ayrıca Kindî, eserin devamında üç tane kompozisyon türünden bahsetmektedir. Bunlar; neşe verici olan basatî, hüzün verici olan kabtî ve büyüklük cömertlik ile övgü gibi duyguları hissettiren mu'tedil isimli türlerdir. Şiirin anlatmak istediği şeyin bu türlerden bağlantılı olanla birlikte kullanılması gerektiğini belirten Kindî, müzisyenliğin olgunluk seviyesine ulaşmasının bu şekilde mümkün olacağını vurgulamaktadır. O, bu hususu ise *Ekâvîlu'l-'Adediyye ve Nisebü'z-Zemâniyye* adlı eserinde anlattığını ifade etmektedir.²⁰⁷

Filozof, aralık (bu'd)²⁰⁸ konusu için udtaki notaların dörtlü ve beşli aralıklar ile oktav üzerinden yerleşimlerine binaen açıklamalarda bulunmaktadır. Oktavı birleşik oktav (cem'u'l-muttasıl) ve ayrık oktav (cem'u'l-iftirâk) olmak üzere ikiye ayıran Kindî, ud üzerinde kullanılan notaların yerinin on altı tane olduğu sonucuna varmaktadır. Bunun yanı sıra filozof, ud üzerinde aralıkların yerini ve farklı tellerde bulunan aynı notaların nerede olduklarını tarif etmektedir.²⁰⁹

Kindî, dizi (cem) ile ilgili görüşlerini sunarken her telde beş tane diziyi isimleriyle vermektedir. Bunlar cem'u'l-mukaddem, cem'u'l-evsât, cem'u'l-vustâ, cem'u'l-haddâd ve cem'u haddâtî'l-haddât olmak dört tane notadan oluşan dizilerdir. Ayrıca bu bölümde Kindî, bir oktav içinde yedi tane nota olduğundan bahsetmektedir. Eserin makamlar (lahn, luhûn, melodi) ile ilgili bölümünde ise Kindî, aynı zamanda cevânib olarak da adlandırıldığını söylediği bu makamların içeriği ile başlamaktadır. O, bu cevânibin çıkıcı (el-cânibu'l-ehad) ve inici (el-cânibu'l-eskal) olmak üzere iki türü olduğundan bahsetmektedir. Kindî, eserde yedi tane makam saymaktadır ve makamların neden yedi tane olduğunu da yine *el-A'zam fî Te'lîfîl-Luhûn* adlı eserinde açıkladığını belirtmektedir. Ayrıca makamların üç, dört, altı, on üç ve on beş tane olduğunu iddia edenler de Kindî tarafından eleştirilmektedir.²¹⁰

Düşünür, geçişler (intikâlât) konusunda notalar, aralıklar, cinsler, diziler veya taniniler arasından gerçekleşebilecek sese ait güzel ve kulağa hoş gelmesi için birbirine uyumlu olması gereken geçişlerden bahsetmektedir. Kindî, bunların belli oranlarda olması gerektiğini de belirtmektedir. Cinsler (ecnâs) ile ilgili olarak ise yine yukarıda ifade edilen geçişlerin cinsler arasında nasıl olacağını açıklamaktadır. Kindî'ye göre bu taninîden levnîye, levnîden te'lîfiye gibi kendine yakın olan aralıklar ile gerçekleşmelidir. Cinslerin nasıl oluştuğunu da ayrıca

²⁰⁷ Kindî, "Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf", s. 126-130.

²⁰⁸ Bu'd kelimesinin çoğulu eb'âd şeklindedir. Kindî'nin mezkûr dört risalesinde geçen müzikal terimlerin anlamları için bk. Turabi, "Ebû Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler", s. 69.

²⁰⁹ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 41.

²¹⁰ Kindî, "Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf", s. 118-122.

sayısal olarak formüle etmektedir. Ardından o, diziler ve makamlar arası geçişlerin nasıl olacağını izah etmektedir.²¹¹ Eserin, makamların kompozisyonu (te'lifu'l-elhân) adlı bölümünde ise uyumlu dizi manasında kullandığı makam sanatı üzerine açıklamalarda bulunmaktadır. Makam sanatı Kindî'ye göre müzik sanatının amacıdır.²¹²

Müzik aletlerinin sayısının sayılamayacak kadar çok olduğunu belirten Kindî'ye göre her ülkenin ve toplumun farklı kültür ve yapıda olması bu sonucu doğurmaktadır. Bu husus, tel sayılarının ve müzik aletlerinin şeklinin farklı olmasına neden olmaktadır. Örneğin, Hintlilerin bir telli, Horasanlıların iki telli, Rumların üç telli, Yunanlıların, Babillilerin ve yine Rumların dört telli çalgılar kullandığını belirtmektedir. Bunun nedenini milletlerin düşünce sistemleriyle ilişkilendiren Kindî, örnek olarak Yunanlıların dört tel kullanmasının sebeplerinden bir tanesini onların dört unsur fikri ile açıklamaktadır. Ayrıca bu konuda Kindî, küllî bir sayı olarak nitelendirdiği 10 sayısını Yunanlıların $1+2+3+4=10$ şeklinde dört sayıyı toplayarak elde ettiklerinden bahsetmektedir. Kindî, ayrıca Yunanlıların 10 sayısındaki verdikleri formüle atfen müzik aletindeki tellerin sarımının sırasıyla bir, iki, üç ve dört kat olmak üzere toplamda on kat olduğuna da değinmektedir. Kindî, beş telli enstrümanları kullananlardan bahsetse de bunların kim olduğunu belirtmemiştir. Altı ve yedi telli enstrümanları kullananların sayısının çok olmaması sebebiyle bunlara değinmeyen filozof, sekiz telli enstrüman bahsinde Hz. Davud'tan bahsetmektedir.²¹³ Kindî, milletlerin düşünce sistemlerinin veya felsefî bakışlarının kullandıkları enstrümanlara nasıl etki ettiğine değinmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.

Yukarıdaki bilgilerin haricinde müzisyenler içinde bazı tavsiyelerde bulunan Kindî, usta bir müzisyenin veya udînin sahip olması gereken özellikleri açıklamaktadır. Bu özellikler dört tane olup; nağmelerin güzelliği, parmakların hafifliği, tellerin düzeni (akort) ve şiir beyitlerinin veznidir.²¹⁴ Filozof, bir telden referansla diğer tele nasıl akort yapılacağını anlatmaktadır. Ardından oktavların ud tuşesi üzerinde nerelere denk geldiğini vermektedir. Kindî'nin bu tarifi onun büyük akort olarak tanımladığı düzendir. Bu düzen dörtlü aralıklar üzerine kurulmuştur. Bu akort sisteminden farklı sistemlerin de üretilmesinin mümkün olduğunu belirten Kindî, yine de diğer bütün sistemlerin büyük akort sistemine dönücü olduğunu ifade etmektedir.²¹⁵ Kindî, bam teli ile ilgili dikkate değer bir bilgi de vermektedir. O, bu telin sağ elin başparmağı ile çalındığını söylemektedir. Bu durum o dönemde udun el ile çalındığını mızrap gibi şeylerin kullanılmadığını göstermektedir. Kindî, bu bilgilerin haricinde ud üzerinde uygulanabilir olan parmak egzersizlerinden ve baskı yöntemlerinden bahsetmektedir. Bu egzersizlerin her millete

²¹¹ Kindî, "Risâle fî Hubr Sînâti't-Te'lîf", s. 122-125.

²¹² Kindî, "Risâle fî Hubr Sînâti't-Te'lîf", s. 125.

²¹³ Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâtî'l-Evtâr", s. 136-146.

²¹⁴ Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâtî'l-Evtâr", s. 147.

²¹⁵ Kindî, "Risâle fî'l-Luhûn ve'Nağam", s. 177-180.

göre değişeceğini belirterek İranlılar, Rumlar ve Araplardan örnekler vermektedir. Ayrıca kendisi de baskı yöntemleri hakkında her tel için detaylı izahlarda bulunmaktadır. Kindî, tüm bu teknikleri kitaplardan ziyade bu sanatın usta icracılarından öğrenilmesinin daha faydalı olacağını belirtmektedir.²¹⁶ Ardından insan sesini tiz, orta ve pes olmak üzere üçe ayıran Kindî, insanın tabiatında eğer sıcaklık var ise tiz sese, sıcaklık ve yaşlık var ise orta sese, soğukluk ve kuruluk var ise pes sese sebep olacağını belirtmektedir. O, tiz seslere ulaşmak isteyen bir şarkıcının sıcak zamanda sesini kullanmasını tavsiye etmektedir. Son olarak filozof, usta bir müzisyenin insanın karakterine etki eden şeyleri bilerek sanatını icra etmesi gerektiğini belirtmektedir.²¹⁷

Kindî, zikredilen dört risalesinde udun yapısı, tellerin yapısı ve isimleri, akort sistemi gibi konulara değinirken aynı zamanda ud üzerinde izah etmek üzere aralıklar, oktav, nota isimleri ve yerleri gibi konuları da ele almıştır. Bunların yanı sıra ritim türleri, o ritimlerin kullanıldığı şiirler, makamlar gibi konuları da detayları ile açıklamıştır. O, Pisagor'ın oranlarını düzelterek yeni hali ile sunmuştur. Kindî, müziğin insan nefsi ve sağlığı üzerindeki etkisine de kayıtsız kalmamıştır. Her bir telin insanın üstünde nasıl etkiler doğuracağından, hangi makamın ruha hangi tür etkiyi bırakacağına kadar bir takım psikolojik durumlara da eserlerinde değinmiştir. Benzer ilişkilendirmenin kokular ve renkler üzerinden yapıldığı da dikkatlerden kaçmamaktadır.²¹⁸ Ayrıca o, müziğin sadece insanları değil hayvanları da etkilediğini verdiği örneklerle ifade etmiştir. Antik Yunan filozoflarınca sıklıkla vurgulanan bazı hususlara Kindî'nin kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Kindî'nin Pisagorcu anlayışın bir tezahürü olarak gök cisimlerinin yeryüzüne etkisi ve müzik ile ilişkisi bağlamında süre gelen düşünceden etkilendiği eserlerinde açıkça görülmektedir. Buna göre o, yedi temel notanın yedi gezegene (gök cismi), her bir teli dört unsur örneğindeki gibi doğa olaylarına ve bir enstrümanda bulunan on iki parçanın da on iki burca denk geldiğini söylemiştir.²¹⁹ Udun şeklini ay ile, otuz parmak olan tel uzunluğunu burçların 30 dereceye sahip olmaları ile kıyaslamıştır.²²⁰

İslâm düşünce tarihinde ebced harflerini kullanarak ilk nota yazma gayreti gösteren kişi Kindî'dir.²²¹ Ayrıca o, kendi döneminin müzikal dizisini on iki ses üzerinden yeniden

²¹⁶ Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 188-194.

²¹⁷ Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye min Zâtî'l-Veterî'l-Vâhid ilâ Zâtî'l-Aşrâtî'l-Evtâr", s. 147-149.

²¹⁸ Shiloah, *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, s. 50.

²¹⁹ Toksöz, "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", s. 103.

²²⁰ Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 187.

²²¹ Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 41-42.

düzenlemiştir.²²² Kindî'nin semboller ile gösterdiği on iki nota ve isimleri aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.²²³

A	La	ا
Bb	Si Bemol	ب
B	Si	ج
C	Do	د
C#	Do Diyez	ى
D	Re	و
Eb	Mi Bemol	ز
E	Mi	ح
F	Fa	ط
F#	Fa Diyez	ه
G	Sol	ك
Ab	La Bemol	ل

Kindî'nin müzik adına telif ettiği bu eserler dönemine ve sonrasına ışık tutmuştur. Onun çalışmaları sonucunda Müslümanların dünyasına aralık, nota, kompozisyon, makam gibi unsurlar girmiştir. Hatta o, daha önce duyulmamış birçok müzik terimini Müslümanların dağarcığına kazandırmıştır.²²⁴ Tüm bunlar bir müzisyeni daha üst düzeye taşıyacak unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslâm düşüncesinde ve ilimler tasnifi geleneğinde ilk filozof olma özelliğini gösteren Kindî, müziğe sadece ilimler tasnifinde yer verip geçmemiş, aynı zamanda o, müziğin teorik ve pratik yönüne felsefî bir bakış açısı getirmiştir. Yaşadığı dönem dikkate alındığında çok erken denilebilecek bir zamanda Kindî, müzik aletleri ile insanın ruhu ve cismi arasında ilişki kurmuştur. Bu bağlamda hangi ritmin veya makamın insan nefsinin hangi yönüne hitap ettiğini tespit etmiştir. Filozofun nefis konusunda felsefî bakış açısıyla ilk eser veren kişi olmasından hareketle, onun nefsi derinlemesine incelediğini ve bunu müzik bilgisiyle de son derece uyumlu bir şekilde harmanladığını görmekteyiz. Onun ud tellerinin titreşimlerini insanın hüznü, cesaret gibi yönleriyle ilişkilendirmesi, belki o günün Müslüman toplumu için ileri bir görüş olsa da, bugünün müzik teorisyenleri tarafından sözü edilen hususların kabul gördüğü de bir gerçektir.

²²² Ahmet Hakkı Turabi, “Bağdat’ta Bir Mûsikî Nazariyatçısı: Ya’kûb b. İshâk el-Kindî”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 643.

²²³ Turabi, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, s. 75.

²²⁴ Turabi, “Ebû Ya’kûb b. İshâk el-Kindî’nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler”, s. 68.

Müziğin teorik ve pratik alanlarına verdiği katkının yanı sıra onun müziği felsefî bir temelde ele aldığını söylemek durumundayız. Onun ilimler tasnifinde müziğin matematik ilimlerdeki yerinin altını fazlasıyla doldurduğunu görmekteyiz. Müzik, diğer matematik ilimleriyle iç içe irdelenmekte, sayısal oranlardan âlem ile olan ilişkisine kadar geniş bir biçimde ele alınmaktadır. Bunların yanı sıra psikoloji ve tıp ilimlerinin de müzik ile olan ilişkisi Kindî'nin düşünceleri içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim onun bu yöntemi kendisine hem bir mantikî çerçeve hem de felsefî bir bütünlük sağlamaktadır.

2.2.2. Fârâbî'de Müzik İlmi

Düşünce tarihinin en büyük filozoflarından biri olan Fârâbî, felsefedeki yetkinliği dolayısıyla Aristoteles'ten sonra Muallim-i Sâni olarak anılırken müzik alanında ise Muallim-i Evvel olarak kabul görmüştür. O, müzik ile ilgili bilgileri Aristoteles, Öklid gibi Yunan düşünürlerinin eserlerinden takip etmişse de Kindî'nin bu konu ile alakalı görüşlerinden haberdar olduğu da bilinmektedir.²²⁵ Fârâbî'nin iyi bir müzik teorisyeni olmasının yanı sıra çok iyi bir ud icracısı olduğu da kaynaklarda geçmektedir.²²⁶ Müzisyenlikteki mahirliği ise onu bu çalışmada zikredilen filozoflardan ayırmaktadır. Sonraki eserlerde onun ne kadar usta bir icracı olduğunu anlatan birçok anlatım bulunmaktadır.²²⁷ Bu anlatımlardan bazılarının abartı olduğu düşünülse bile onun ne kadar iyi bir müzisyen olduğunu göstermesi adına önemlidir. Fârâbî, müzik aletlerinin yapımı konusunda da yetkin bir kimsedir.²²⁸ Eserlerinden hareketle onun birçok enstrümanı incelediği görülmektedir.²²⁹ Müzisyenliği konusunda yapılan abartılı anlatımlar enstrümanlar hakkında da yapılmıştır. Bazı kaynaklarda udun ve kanunun mucidi olarak Fârâbî'nin adı geçmektedir. Udun Kindî tarafından zikredilmesi dahi bu ifadeleri çürütmektedir. Kanunun icadının Fârâbî'ye izafe edilmesinin de ud ile benzer bir durum olduğu

²²⁵ Alâeddin Jebrini, "Fârâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 162.

²²⁶ Kubilay Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Fârâbî'nin Müzik Yönü", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19 (2014), s. 31.

²²⁷ Fârâbî'ye isnat edilen mezkûr olaya hem İbn Hallikân'ın hem de İbn Teymiyye'nin eserlerinde rastlamak mümkündür. Bu olayda anlatılanlara göre Fârâbî, Hamdânî emiri Seyfûddeve'nin olduğu bir meclise gelir ve orada yanında getirdiği çalgıyı kurup çalmaya başlar. Bunun üzerine mecliste bulunan herkes müziğin etkisiyle gülmeye başlar. Fârâbî daha sonra çalgıyı başka bir düzende kurup çalmaya başlayınca herkes ağlamaya başlar. Akabinde ise o çalgıyı başka bir düzene ayarlayıp çaldığında ise o mecliste bulunan herkesi uyutur ve çıkıp gider. Ayrıca bu olayda Fârâbî, Seyfûddeve'ye yetmiş dil bildiğini söylediği de rivayet edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Akpınar, "Musikîşinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001), s. 180-181; Jebrini, "Fârâbî", c. XII, s. 162; Mehmet Öncel, "Cemalüddin Hasan İbn Ahmed'in *Kitâbü Ravzati'l-Müstehâm Fî İlmi'l-Engâm* İsimli Eseri (İnceleme ve Çeviri)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/5 (2018), s. 258-259.

²²⁸ Akpınar, "Musikîşinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî", s. 181; Jebrini, "Fârâbî", c. XII, s. 162-163.

²²⁹ Rauf Kerimov, "X-XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğuda Müzik Aletleri Üzerine Yapılan Araştırmalar", *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/3 (2017), s. 489.

araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.²³⁰ Her iki müzik aleti için de bazı düzenlemelerde bulunması muhtemel olsa da bu enstrümanların onun tarafından icat edildiği gibi bir yaklaşımın hatalı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Nitekim Fârâbî'nin bu kabiliyetleri doğrultusunda müzik adına kaleme aldığı eserler şunlardır:

- *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*
- *Kitâbu'l-Îka'ât*
- *Kitâbu İhsâ'el-Îka'ât*
- *İhsâu'l-Ulûm*

Kaynaklarda bu eserler haricinde adı geçen eserler ise şunlardır:

- *Kitabu'n fi'n-Nukle Muzâfen ile'l-Îka*
- *Kitâbu fi'l-Mûsikî*
- *Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî*
- *Kitâbu Ustukusâti'l-İlmi'l-Mûsikî*

Kitabu'n fi'n-Nukle Muzâfen ile'l-Îka adlı eser kaynaklarda zikredilmesine rağmen henüz gün yüzüne çıkmamıştır. *Kitâbu fi'l-Mûsikî* ise yine bulunamamış olup *Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî* ile aynı eser olduğu düşünülmektedir. *Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî* ve *Kitâbu İstiksâti'l-İlmi'l-Mûsikî*'nin ise *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'in içindeki bazı bölümler ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Fârâbî'nin müzik adına ortaya koyduğu en kapsamlı ve ünlü eseri şüphesiz ki *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'dir. Asıl adı *Kitâbu Sinâ'ati İlmi'l-Mûsîka* olan eser ilk olarak bir hekim olan ve biyografik eserler de kaleme alan İbn Ebû Usaybia tarafından bilinen ismiyle anılmıştır. Bazı araştırmacılar bu eseri *el-Medhal ilâ Sinâ'ati'l-Mûsîka* adıyla ansalar da bunun mezkûr eserin ilk bölümüne ait olduğu anlaşılmaktadır.²³¹ Farklı kütüphanelerde çeşitli nüshalarının bulunması eserin isimlerinin karıştırılmasına sebep olmuştur.²³² *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, iki kitap halinde telif edilmişse de ikinci kitap henüz bulunamamıştır. İlk kitap ise *el-Medhal ilâ Sinâ'ati'l-Mûsîka* ve *eş-Sinâ'a Nefsühâ* isimleriyle iki bölümden oluşmaktadır.²³³ Fârâbî bu iki başlık altında birçok konuya değinmiştir. Bunlar arasında müziğin anlamı, melodi (lahn), aralıklar, diziler, cinsler, geçişler, îkâlar, oranlar, beste, sesin oluşumu, tiz ve pes sesler, enstrümanlar ile bilgiler ve onlar üzerindeki icra şekilleri, nazarî ve amelî esaslar gibi konular

²³⁰ Kaynaklarda bu enstrümanın Sümerlilere kadar dayandığı belirtilmektedir. Kanunun Fârâbî tarafından icat edildiğine yönelik oluşan kanaatin onun *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* adlı eserinde geçen mizef adlı bir enstrüman ile karıştırılmasından dolayı olabileceği söylenmektedir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Hakkı Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 61.

²³¹ Jebrini, "Fârâbî", c. XII, s. 163.

²³² Ahmet Hakkı Turabi, "el-Mûsîka'l-Kebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 256.

²³³ Turabi, "el-Mûsîka'l-Kebîr", s. 256.

yer almaktadır.²³⁴ Bu yönüyle eser yazılmış en geniş müzik nazariyatı kitabı olarak değerlendirilmektedir.²³⁵ *Kitâbu'l-Îka'ât* ve *Kitâbu İhsâ'el-Îka'ât*'da ise îkâlara dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*'da ise müziği ilimler tasnifi bağlamında değerlendirmiştir.

Filozof, müzik için farklı tanımlar kullanmıştır. Bir yerde müzik lahnlardan yani melodilerden oluşan bir sanat olarak tanımlanırken, başka bir yerde müziğin manasının melodiler olduğunu ifade etmektedir.²³⁶ Ona göre melodiler kâmil ve âli olmak üzere iki sınıf altında toplanmaktadır. Bu sınıflama sesin ne vasıtasıyla üretildiğine göre yapılmıştır. Fârâbî, insan sesiyle elde edilen melodileri kâmil, müzik aletleri ile elde edilenleri ise âli olarak isimlendirmiştir. Ona göre müzik aletleri ile üretilen bütün sesler insan sesini taklit etmek suretiyle yapılmaktadır. Zira o, insan hançeresinden (gırtlak) üstün bir müzik aletinin olmadığını söylemektedir.²³⁷ Enstrümanların insan sesini desteklemek, güzelleştirmek için kullanıldığını söyleyen Fârâbî aynı zamanda müzik aletlerine, müzik öğreniminde kolaylık sağlaması için başvurulduğunu da belirtmektedir.²³⁸

Hatırlanacağı üzere Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*'da müziği matematik ilimlerin altında görmekteydi. Kindî gibi o da Orta Çağ'ın bu sınıflama anlayışına göre müziği konumlandırmıştı. Ancak Fârâbî, sadece müzikteki mevcut birikiminin tekrarına düşmemiş, onu geliştirmiştir. Bu yönden bakıldığında o, müziği önce amelî ve nazarî olarak ikiye ayırmıştır. Bu durum onun sadece söz konusu ilmin nazarî yönüne değil amelî yani icra kısmına verdiği önemi de göstermektedir ki, kendisi de büyük bir müzisyen olarak tarihe geçmiştir.²³⁹ Amelî müzik, Fârâbî'nin tabiri ile notaların âli ya da kâmil lahnlara üreten bir enstrümanla çıkarılarak yapılması işidir. Âli enstrümanlara örnek olarak ud, ney gibi icat edilmiş aletler verilebilirken, kâmil enstrümanlara ise hançere, küçük dil, burun gibi insan vücudunun ses ile alakalı bölümleri gösterilebilir.²⁴⁰ Kişinin birbiriyle uyumlu melodilerden oluşan bir beste yapmasının Fârâbî'ye göre ilk koşulu melodiyi zihinde tasarlamaktır. İkinci kısım ise zihinde tasarlanan bu melodinin âli yada kâmil bir enstrüman vasıtasıyla duyulabilir hale getirilmesidir.²⁴¹ Bu vesileyle müziğin amelî yönü, müzik aletlerinin geliştirilmesi ve seslerin

²³⁴ Turabi, "el-Mûsîkâ'l-Kebîr", s. 256.

²³⁵ Turabi, "Fârâbî'nin Musîkî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", s. 54.

²³⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsîkâ'l-Kebîr*, thk. ve şerh Gattâs Abdülmelik Hâşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfînî, Dâru'l-kâtibî'l-Arabîyye, Kahire trs., s. 47,49.

²³⁷ Mehmet Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsîkî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l-mûsîkâ'sı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 107.

²³⁸ Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", s. 41.

²³⁹ Akpınar, "Musikîşinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî", s. 178.

²⁴⁰ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 35.

²⁴¹ Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", s. 44.

daha net çıkarılması gibi konularla da ilgilenmektedir.²⁴² Nazarî müzik ise icra ile ilgili bütün konuların aklî ve ilmî yönünü araştırmaktadır. Fârâbî, nazarî müziğin bu konularını ise beşe ayırmaktadır:²⁴³

- Müzik ilminin esasları ve ilkeleri: Bu ilkelerin kullanımı, bu ilmin nelerden oluştuğu ve bu ilmi araştıran kişinin nitelikleri gibi konuları kapsamaktadır.
- Müzik ilminin usulleri: Nağmelerin neler olduğu, kaç tane oldukları, türleri, birbirleriyle olan ilişkileri ve bunların ispatları gibi konuları kapsamaktadır.
- Müzik aletlerinin çeşitleri hakkındaki burhanlar ve sözler arasındaki uyumlar
- İkâların (ritm usulleri) sınıfları/türleri
- Melodilerin oluşturulması (kompozisyon): Bir düzen içerisinde oluşturulmuş sözler (şiiirler), amaçlara göre melodilerin üretilme yöntemleri ve bu melodilerin daha etkili olması için gerekli olan hususlar gibi konuları kapsamaktadır.

Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr, Abbasi Halifesi Razi Billah döneminde vezirlik yapmış olan Ebu Ca'fer Muhammed b. Kasım el-Kerhi'nin isteği doğrultusunda 930 yılında telif edildiği bilinmektedir.²⁴⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'de incelediği konuları *İhsâu'l-Ulûm*'da verdiği bu sınıflamaya paralel olarak ele almıştır.²⁴⁵ Her ne kadar bu sanatın icrasına dair hususlar yer alsa da *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, literatürde müzik nazariyatına dair o dönemin en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, Fârâbî'nin bu eseri ile beraber müzik nazariyatı zirveye ulaşmıştır. Bu nedenle o, diğer ilimlerde olduğu gibi İbn Sînâ dâhil birçok düşünüre ve müzisyene ilham kaynağı olmuştur. Öncelikle Fârâbî, eserinin başında bir yöntem ortaya koymaktadır. Buna göre müzik dâhil herhangi bir ilmin teorik yönünün incelenmesi için gerekli aşamalar şunlardır:²⁴⁶

- Araştırılacak ilmin tüm ilkelerini bilmek
- Araştırılan ilimden delil getirebilecek yetkinliğe sahip olmak
- Araştırılan ilimdeki doğruları ve yanlışları ayırt edebilecek, yanlışları fark edip düzeltebilecek yetkinliğe sahip olmak

Fârâbî'nin hem *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'de hem de *İhsâu'l-Ulûm*'da ortaya koyduğu bu kurallar onun ilimlere nasıl bir yaklaşım tarzı olduğunu göstermektedir. Her ne kadar *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* müzik nazariyatının başyapıtlarından biri olarak anılsa da Fârâbî, bu eserde icranın teoriden önce geldiğini söylemektedir. Bu nedenle o, sözü edilen eserin müzisyen

²⁴² Turabi, "Klasik İslam Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 111.

²⁴³ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 35-36.

²⁴⁴ Turabi, "el-Mûsikâ'l-Kebîr", s. 256.

²⁴⁵ Turabi, "Klasik İslam Düşüncesinde Musikî Tasavvuru", s. 111.

²⁴⁶ Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 67-68.

olup kendisini teori bilgisi ile de donatmak isteyenler için yazıldığını vurgulamaktadır.²⁴⁷ Ayrıca Fârâbî, zikredilen eserinde Antik Yunan filozoflarının müziğe dair eserlerinde muğlak kalan yerleri şerh ettiğini, elde edilen her bir şeyin önemine vurgu yaptığını belirtmektedir.²⁴⁸ Fârâbî, bu eseri kaleme alırken eski ve yeni müelliflerin²⁴⁹ müziğe dair yazdıklarını inceleyip karşılaştırdığını belirtmektedir. Aksi halde yazılacak bir eserin eskinin tekrarı ve o bilgileri sahiplenme anlamına geleceğini belirtirken bunun ahlakî olmayacağına vurgu yapmaktadır. Bu hassasiyetini dile getirirken, eskilerin verdiği bilgiler hatalı ya da eksik de olsa onların sadece ilmin ilerlemesini istediğini ifade ederek mezkûr müelliflere saygısını göstermiştir.²⁵⁰ O, sadece Antik Yunan'dan intikal eden bu eserleri incelememiş, aynı zamanda hatalı kısımları düzeltmiş ve eksik kalan yerleri tamamlamaya çalışmıştır. Nitekim onun bu ifadeleriyle yeni ve güncel bir müzik nazariyatı ortaya koymaya çalıştığını anlamaktayız. Bazı Batılı araştırmacılar da Fârâbî'nin müzik teorisi anlamında Antik Yunan'dan daha bilimsel bir konumda olduğunu ve onları geçtiğini söylemektedirler.²⁵¹

Müzik ilminin ana unsurlarından biri olan ses, Fârâbî'ye göre iki cismin birbirine çarpması ile arada kalan havanın dışarı çıkması sonucu oluşmaktadır. Ancak ona göre bu iki cismin birbirine direnç göstermesi gerekmektedir. Aksi halde cisimler birbirlerine doğru eğileceklerinden dolayı herhangi bir sesin çıkması mümkün değildir. Yumuşak olan cisimlerin durumu bu şekildedir. Sert cisimlerin böylesine bir eğilme durumu olmayacağından çarpıştıklarında ortaya bir sesin çıkması doğaldır. Fârâbî'nin bu tanımındaki en önemli ayrıntı ise daha sert olan cismin vuran olmasının gerekliliğidir. Çünkü ancak güçlü olan cisim vuran olursa o çarpışmadan ses çıkması olasıdır.²⁵² O, bu tanımına ilaveten bir kırbaçtan çıkan ses ile ilgili bir örnek verse de bazı filozoflar tarafından hem kırbaç örneğinden dolayı hem de sesin oluşması konusunda yaptığı izahtan dolayı eleştirilmiştir.²⁵³ Fârâbî, bu sesleri işitme duyusunun nasıl algıladığını da açıklamaktadır. Ona göre sesi taşıyan ve ileten havadır. Ses, havadaki parçacıkları kullanarak ilerlemesini sürdürür. Bu ilerleme kişinin kulağına ulaştığı anda ise işitme gerçekleşmektedir.²⁵⁴

²⁴⁷ Turabi, "el-Mûsîka'l-Kebîr", s. 256.

²⁴⁸ Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", s. 53; Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 68.

²⁴⁹ Fârâbî'nin eski müelliflerden kastı Antik Yunan filozoflarıyken yeni müellif olarak niteledikleri ise Halîl b. Ahmed. İshak el-Mevsîlî ve Kindî olarak düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Turabi, "el-Mûsîka'l-Kebîr", s. 256.

²⁵⁰ Kolukırcık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", s. 36-37.

²⁵¹ Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 68, 291; Farmer, *A History of Arabian Music*, s. 175.

²⁵² Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 212-213

²⁵³ Fazlı Arslan, "Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin er-Risâletü's-Şerefiyye'sinde Mûsikî Matematiği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), s. 275.

²⁵⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 214.

Fârâbî, sesin oluşumunu fizikî ilkeler çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. Kindî ise müziğin ve dolayısıyla sesin kaynağını Pisagorcu görüş çerçevesinde kozmolojik zeminde açıklamıştı. Fârâbî’de buna benzer bir ifade bulunmamakla birlikte mezkûr görüş hakkında da fikir beyan etmemektedir.²⁵⁵ Ona göre müzik, ilkelerinin bir kısmını aritmetikten alırken bazılarını ise fizikten almaktadır. Örnek olarak aritmetik, belli bir notanın çıkması için perdenin enstrüman klavyesi üzerinde nereye yerleştirileceğinin hesabı ile ilgilenirken, fizik ise notanın temelde bir ses olması bakımından müzikle ilgilenmektedir. Bu durum ise müziğin fizik ilimleri ile olan ortaklığını göstermiş olmaktadır.²⁵⁶

Fârâbî, müzik felsefesi ve nazariyatı bağlamında Pisagorcu felsefeyi takip edenlerin aksine Aristoksenos’un görüşlerine itibar etmiştir. Buna göre o, gök cisimlerinin hareketleri ile müzikteki sayısal oranlar etrafında kurulan söz konusu görüşün aksine Aristoksenos’un duyuma dayalı müzik teorisini benimsemiştir. Kindî ile Fârâbî’nin müzik teorisi adına en belirgin biçimde ayrıştıkları nokta ise temelde bu konu olmuştur. Nitekim Fârâbî, müziğin insanın doğal güdüler ve iç yönelimi neticesinde açığa çıkması fikrine dayanan daha rasyonel bir teori ortaya koymaktadır. Görüleceği üzere bu tez Pisagorcu görüşteki metafiziksel zemininin aksine müziğin mevcudiyetini fizikî zeminde açıklama çabasıdır.²⁵⁷

Aristoksenos’in Pisagorcu düşünceden ayrılan müzik fikrini nasıl temellendirdiğine bakıldığında ise o, müziğin tamamen matematik içinde değerlendirilmesi görüşünün aksine duyum ve idrak merkezli bir felsefe geliştirmiştir. Ona göre müzikal melodiler tamamen duyu ve idrak olan iki kuvve ile algılanmaktadır. Bir geometrici, kendi alanının problemleriyle uğraşırken duyu ve idrak kuvvelerine başvurma ihtiyacı duymazken, bir müzisyen için ise bu unsurlar onun temel gereksinimleridir. Zira bir müzisyenin bu iki kabiliyeti zayıfsa onun başarılı olması da beklenmemelidir.²⁵⁸ Fârâbî, sayılar ekseninde değerlendirilen Pisagorcu müzik anlayışının teorideki hesaplamalarının kulağa ters gelen yanlarını yeniden ele almıştır. O kendi müzik teorisini duyuma göre düzenleyerek yeni oranlar ortaya koymuştur.²⁵⁹

Fârâbî’nin eserlerinde ele aldığı diğer bazı müzikal terimler ve konulara bakıldığında ise ona göre nağme, bulunduğu cisimde hissedilir bir ölçü ve zaman içinde olan tek bir sestten ibarettir.²⁶⁰ Örnek olarak, bir enstrümanın teline vurulduğunda açığa çıkan sesin idrak edilecek bir sürede uzaması gerekmektedir. Onun anlatmak istediği, sesin uzunluğunun onu bir nota olarak hissedebileceğimiz en küçük nota değeri kadar kısa olmasıdır. Zira ondan daha kısa bir

²⁵⁵ Turabi, “el-Mûsîka’l-Kebîr”, s. 257.

²⁵⁶ Fârâbî, *Kitâbu’l-Burhân*, s. 36-48.

²⁵⁷ Shiloah, *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, s. 54.

²⁵⁸ Aristoxenus, *Elements of Harmony*, s. 189.

²⁵⁹ Turabi, “Fârâbî’nin Musîkî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri”, s. 55.

²⁶⁰ Fârâbî, *Kitâbu’l-Mûsîkâ’l-Kebîr*, s. 214.

değeri insan zihni ayırt edemeyecektir. Melodi yani lahn ise nağmelerin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Fârâbî'ye göre bu, tıpkı bir vezine tâbi kelimelerdeki harflerin durumu gibidir. Belli sayı ve düzen içinde sıralanan harfler nasıl ki bir araya gelerek cümleler kuruyorlarsa aynı şekilde nağmeler de harfler gibi belli sayı ve düzen dâhilinde bir araya gelerek melodileri oluşturmaktadırlar.²⁶¹ O, nağmeleri kemiyet ve keyfiyetlerine yani nicelik ve niteliklerine göre diyebileceğimiz iki kısma ayırmaktadır. Kemiyet, nağmelerin tizlik-peslik ve hızlılık-yavaşlık gibi durumlarını belirtirken keyfiyet ise onların sertlik-yumuşaklık, şiddet, lezzet gibi hallerini gösterir.²⁶² Ayrıca Fârâbî'ye göre nağmelerin melodiler içindeki durumu ise ikiye ayrılmaktadır. Birincisi melodilerin aslı olan temel veya yapısal özellikleriyle ilgiliyken ikincisi daha çok estetik yönüyle alakalı olarak melodilerin şubesini oluşturmaktadır.²⁶³

Net bir tanım yaparak Kindî'den ayrılan Fârâbî'ye göre aralık, bir zaman içinde ya da yakın olmak kaydıyla iki zaman içinde birbirlerinin tizi veya pesi olan iki farklı nağmenin arasındaki ilişkidir.²⁶⁴ Aralıklar kendi içinde ölçeklerine göre ayrılırken, oktav (ellezî bi'l-küll) ile çift oktav (ellezî bi'l-küll ve'l-merrateyn) aralıkları büyük ölçekli aralıklar cinsindendir ve en uyumlu aralıklar olarak zikredilmektedir. Bundan sonra gelen uyumlu aralıklar ise dörtlü ve beşli aralıklar olarak nitelendirilen orta ölçekli aralıklardır.²⁶⁵ Dörtlü ve beşli aralıkların toplamı ise bir oktava eşittir.²⁶⁶ Fârâbî, küçük ölçekli tanini aralığını farklı bir isimlendirmeyeyle medde olarak da vermektedir. Fazla aralığı ise bir diğer küçük aralık çeşididir. Öyle ki, bu aralık cinsi tanini aralığının yarısından daha küçük bir aralıktır. Beşli ve dörtlü aralıkların birbirlerine bölümlerinden geriye kalan bir aralık olan fazla aralığı uddaki bınsır ile hınsır olarak bilinen perdelerin arasına tekabül etmektedir.²⁶⁷

Fârâbî, cinsler konusunda kavî (güçlü) ve leyyin (yumuşak) cinslerinden bahsetmektedir. Ona göre kavî, zü'l-tad'îf (çift katlı), munfasıl (ayrık) ve muttasıl (birleşik) olmak üzere üç cinsten oluşmaktadır. Aynı şekilde leyyin de nâzım (anarmonik), râsim ve mülevven (kromatik) olmak üzere üç cins şeklinde ayrılmaktadır.²⁶⁸ Cinsler konusundaki yapılan bu tasnifin aynısı XIII. yüzyılın en önemli mûsikî nazariyatçılarından olan Safiyyüddîn el-Urmevî'de de gözükmektedir.²⁶⁹ Fârâbî geçişleri ise dörde ayırmaktadır. Bu geçişlerden ilki müstakim olarak adlandırılmaktadır. O da kendi içinde müstakim muttasıl ve müstakim

²⁶¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 121-122.

²⁶² Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 1065.

²⁶³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 110-111.

²⁶⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 223.

²⁶⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 181,228.

²⁶⁶ Mehmet Öncel, "Hasan b. Ahmed B. Ali El-Kâtib'in Kemâlû Edebi'l-Ğinâ Adlı Eserinde Ses, Aralık, Nağme, Cins Ve Cem' Kavramı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2018), s. 177.

²⁶⁷ Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l-mûsikâ'sı*, s. 69.

²⁶⁸ Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l-mûsikâ'sı*, s. 86.

²⁶⁹ Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l-mûsikâ'sı*, s. 87-88.

mütevali olmak üzere iki çeşittir. Filozof, diğer geçiş türlerini ise in'irac, in'itaf ve müstedir olarak vermektedir.²⁷⁰

Fârâbî, îkâ konusunda müstakil iki eser kaleme almıştır. *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* gibi geniş bir eserde işlenmesine rağmen bu konunun yeterince idrak edilemediğini düşündüğünden dolayı îkânın teorik kısmını *Kitâbu'l-Îka'ât*'da pratik kısmını ise *Kitâbu'İhsâ'el-Îka'ât*'da anlatmıştır.²⁷¹ Fârâbî'ye göre îkâ eşit zaman dilimlerindeki seslerin hareketleridir. Bir başka tanımına göre ise belli bir ölçü içinde sınırlandırılmış zaman dilimlerinde birbirlerini takip eden düzenli vuruşların (seslerin) hareketleridir. Bu zaman dilimleri ifadesi devr (periyot) olarak geçmektedir. O, bir devrin şiirdeki bir mısraya, iki devrin ise bir beyte tekabül ettiğini belirtmektedir.²⁷² Bu durum müzik-şiir ilişkisini göstermesi açısından önemli bir tanımlamadır. Antik Yunan'da da müzik ile şiirin güçlü bir ilişkisinin var olduğunu unutmamak gerekmektedir. Fârâbî'ye göre îkâlar muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Muttasıl îkâların insan tabiyatına uygunluğu zayıf olduğundan munfasıl îkâların üzerinde duran Fârâbî bu îkâ türünü üçe ayırmaktadır.²⁷³

- Hafîf îkâlar
 - Hafîf-i evvel
 - Hafîf-i sâni
 - Hafîf-i sâlis
 - Hafîf-i râbi (Hezec)
 - Hafîf-i hâmis (Muzâri)
 - Hafîf-i sâdis (Vâfir)
- Hafîf-i sakîl îkâlar
 - Hafîf remel
 - Hafîf-i sakîl-i evvel
 - Hafîf-i sakîl-i sâni/Mahurî
- Sakîl îkâlar
 - Sakîl remel
 - Sakîl-i evvel
 - Sakîl-i sâni

²⁷⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 418-434, 967-983.

²⁷¹ Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", s. 60.

²⁷² İsmail Rızvanoğlu, *Fârâbî'de Îkâ' Teorisi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 37-38.

²⁷³ Rızvanoğlu, *Fârâbî'de Îkâ' Teorisi*, s. 66; Fârâbî, aynı îkâ türü için *Kitâbu'l-Îka'ât*'da mufassal kelimesini *Kitâbu'İhsâ'el-Îka'ât*'da ise munfasıl kelimesini kullanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Rızvanoğlu, *Fârâbî'de Îkâ' Teorisi*, s. 45.

Görüldüğü üzere Kindî'nin aksine îkâları sınıflayan Fârâbî'de îkâ türlerinin sayısı da fazladır. Bunun yanı sıra o, îkâ'daki vuruşları da bir sınıflamaya tâbi tutmuştur. Buna göre benzer vuruşları ifade eden iki farklı tasnif bulunmaktadır. Bunlardan ilki hafife (hafif), mütevassıta (orta) ve sakîle (ağır) şeklindeyken ikincisi ise kaviyye-tâmme, mütavassıta ve leyyine vuruşlar olarak geçmektedir.²⁷⁴ Fârâbî, her bir vuruşu “te, ten” gibi harf ve heceleri kullanarak ifade etmektedir.²⁷⁵ Bu kullanım biçimi müzik ilmiyle uğraşan çoğu şahsiyetin başvurduğu bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Büyük bir müzisyen olduğu kaynaklarda sıkça tekrarlanan Fârâbî, müzik aletleri içinde telli ve nefesli olanların derece olarak üst seviyede olduklarını ifade ederken vurmali çalgıları ise aşağı seviye olarak nitelendirmektedir. Telli ve nefesli enstrümanların daha yukarda olmalarının sebebi ise insan sesini daha iyi taklit edebilmelerinden dolayıdır. İnsan sesinin çıkardığı melodileri kâmil olarak niteleyen Fârâbî, âli enstrümanlar içerisinde en yetkin olanını ise ud olarak belirtmektedir.²⁷⁶ Kindî gibi Fârâbî de uda, teoride adına el-hadd dediği beşinci teli eklemiştir. O, ud ile beraber dönemin meşhur müzik aletleri olan Horasan ve Bağdat tamburlarının perdelerini ve akort sistemlerini de incelemiştir.²⁷⁷ Ayrıca, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'de şahrud adlı bir çalgının ise şekli resmedilmiştir.²⁷⁸ Fârâbî, müzik aletlerinden söz ederken mizef denen çalgıdan da bahsetmektedir. Mizef bazı kaynaklarda bir enstrümanın özel adı olmaktan ziyade bir tür adı şeklinde geçmektedir.²⁷⁹ Fârâbî, udun perde yerlerini yani notaların basılacağı yerleri bazı matematiksel hesaplar yaparak vermektedir. Buna göre o, üst eşikten alt eşığe kadar olan uzunluğu bir birim olarak kabul ederek perdelerin oranlarını göstermiştir. Bu oranlar ve tekabül ettiği perde isimleri şu şekildedir:²⁸⁰

Perde Yerleri	Perde İsimleri	Oranlar
Boş Tel	Mutlak	1
1. Perde	Mücennebû's-sebbâbe	243/256
2. Perde	Mücennebû's-sebbâbe	17/18
3. Perde	Vustâ fûrs mücennebi	149/162
4. Perde	Vustâ zelzel mücennebi	49/54
5. Perde	Sebbâbe	8/9

²⁷⁴ Rızvanoğlu, *Fârâbî'de Îkâ' Teorisi*, s. 39-41.

²⁷⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfi fi'l-mûsikâ'sı*, s. 110-139.

²⁷⁶ Shiloah, *Music in the world of Islam: A socio-cultural Study*, s. 66.

²⁷⁷ Turabi, “el-Mûsikâ'l-Kebîr”, s. 257.

²⁷⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 118.

²⁷⁹ Turabi, “Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri”, s. 57.

²⁸⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 514.

6. Perde	Mücenneb vusta	27/32
7. Perde	Vustâ furs	68/81
8. Perde	Vustâ zelzel	22/27
9. Perde	Bınsır	64/81
10. Perde	Hınsır	3/4

Düşünür, ud üzerinden geniş izahlarda bulunsa da Kindî gibi bu müzik aleti üzerinden bir felsefe kurmamış, bu tür bir yaklaşıma eserinin hiçbir yerinde girmemiştir. Nitekim bu iki filozofun ayrıştığı temel nokta da onların bu yaklaşımları olmuştur. Bunun yanı sıra Fârâbî müziğin insan psikolojisine olan etkilerinden de bahsetmekten geri kalmamıştır. Ona göre müzik, yapılan besteler cinsinden mulezze, infialî ve muhayyel olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Mulezze türünden olan besteler insanda neşe, sevinç gibi duygular uyandırmaktayken, infialî türünden besteler de insanın duyularını harekete geçirerek onları karamsar düşüncelere sürüklemektedirler. Muhayyel besteler ise insanın hayal gücünü harekete geçirecek etki etmektedir.²⁸¹ Fârâbî, nazarî müziği beşe ayırırken bunlardan birisini de melodilerin amaca göre üretilmesinden ve onların nasıl daha tesirli olacağını belirlenmesinden bahsetmişti. Görülüyor ki filozof, müziğin psikolojik etkilerinin temellerini de bilimsel olarak izah etmeye çalışmıştır.

Düşünce tarihindeki en önemli şahsiyetlerinden biri olan Fârâbî müzik alanındaki etkisiyle de tarihte adından söz ettirmeyi başarmıştır. Fârâbî'nin kaleme aldığı *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* sonraki her müzisyenin ve filozofun atfı yaptığı alanının ana kaynaklarından biri olmuştur. Onun hem müzisyen hem de birçok ilimde mahir bir filozof olması, müziği daha iyi anlamasına ve bilimsel bir görüş ortaya koymasına büyük katkı sağlamıştır. Nitekim onun düşünme yöntemi müzik dâhil ilimleri evrensel kanunlardan yola çıkarak sistematik ve felsefî bir zemin içinde değerlendirmektir. Bu durum doğal olarak Fârâbî'nin gök cisimlerinin hareketleri ile müzikteki sayısal oranlar ve bunların yeryüzündeki canlılara olan etkisi üzerinden kurulan Pisagorcu düşünceyi kabul etmeyerek, Aristoksenos'un Pisagora nazaran daha ilmî olan teorisini benimsemesine yol açmıştır. Burada görülen en önemli nokta ise Fârâbî'nin müziği ilimler tasnifinde matematik içine koyarken onun bazı ilkelerini de fizikten aldığı şeklindeki rasyonel yaklaşımıdır.

²⁸¹ Kolukırcık, “Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü”, s. 48; Yalçın Çetinkaya, “Fârâbî'nin İlimler Sayımı ve Mûsikî”, *10. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Fârâbî*, ed. Ejder Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 170.

2.2.3. Hârezmî'de Müzik İlmî

Onuncu yüzyılın dikkat çeken bir başka ismi olan Hârezmî günümüze ulaşan tek eseri olan *Mefâtihu'l-Ulûm*'da ilimler tasnifini verirken müziğe de değinmiştir. Müziği aritmetik, geometri ve astronomi ile beraber matematik ilimlerinin içinde değerlendiren Hârezmî, bu yöndeki geleneksel çizgiyi takip etmiştir. Eserinin, felsefenin kısımlarını açıkladığı bölümünde o, müziğin bir nağmeler ilmi ve matematik ilimlerinin dördüncüsü olarak zikretmiştir.²⁸² Onun eserinin ikinci makalesinin yedinci babı ise tamamı ile müziğe ayrılmıştır. Müzik babını Hârezmî üç fasıla ayırmaktadır:²⁸³

- Aletlerin isimleri ve onlarla ilgili şeyler hakkında
- Mûsikînin temel unsurları hakkında
- Kullanılan îkâlar/ritim usulleri hakkında

Hârezmî, ilk fasla müziğin tanımını yaparak başlamaktadır. Ona göre müzik, nağmelerin birleşmesidir. O, Yunanca mûsikâr ve mûsikûr olduğunu belirttiği kelimelerin karşılığını ise mutrib olarak vermektedir. Daha sonra Hârezmî çeşitli müzik aletlerini isimleri ile saymaktadır. Bunlar:

- Organon, şelyâk, lûr, kîsâre - Yunanlılar tarafından kullanılmaktadır.
- Rebâb - Fars ve Horasan bölgesinde yaygın olarak kullanılır.
- Mi'zefe - Irak bölgesinde kullanılan müzik aletidir.
- Müştak - Çinliler tarafından kullanılır.

Hârezmî, şehruz isimli müzik aletinin h. 300'de Bağdat'ta Hakîm ibn Ahvas es-Sâğdî tarafından icat edildiğini belirtmektedir. Bunların dışında nây (ney), surnây (zurna), tunbûru'l-mîzânî, berbet ve sanç Hârezmî'nin zikrettiği diğer müzik aletleridir.²⁸⁴

Düşünür, udun dört telinin isimlerini en kalından başlayarak bam, mesles, mesnâ ve zîr olarak saymaktadır. Aynı zamanda o, berbetinin de ud olduğunu ve gövde şeklinin ördeğe benzemesinden dolayı Farsça bu kelime ile anıldığını söylemektedir. Hârezmî'nin açıkladığı diğer kelimeler ise neyin baş kısmı olan şairetü'l-mizmâr, akort burgusunu ifade eden melavîdir. O, perdeler manasına gelen desâtîn ismine ise diğerlerine nazaran daha geniş yer ayırmıştır. Bu kelimenin tekili destândır. Berbette olan nağmeler de yine bu kelime ile anılmaktadır. Bu bahiste Hârezmî, perdelerin bağlanma yerlerini çok fazla detaya girmese de oranlarıyla vermektedir. Ayrıca o, udun perdelerinin isimlerinin üzerine konulan parmağa nispet edilerek verildiğini ifade etmektedir. Bunların isimlerini sebbâbe (işaret parmağı), vusta

²⁸² Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 174.

²⁸³ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 290.

²⁸⁴ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 290-292.

(orta parmak), bınsır (yüzük parmağı) ve hınsır (serçe parmak) olarak zikretmektedir. Bu bahiste Hârezmî'nin verdiği bir bilgi daha da dikkat çekmektedir. Vusta perdesinin farklı yerlere bağlanabildiğinden bahsetmektedir. Bunlar vusta'l-kadîme, vusta'l-furs ve vusta'l-zelzel olmak üzere üç farklı isimle de adlandırılmıştır. Hârezmî bunlardan sonuncusunun bir ûdî olan Zelzel (ö. 791) tarafından bağlandığını ve onun adıyla anıldığını belirtmektedir. Udun bölümlerinden olan ibrik, udun muştı ve udun iki gözü ile udu çalmak için kullanılan mızrab ve teli germek manasına gelen hazak da bu bölümde geçmektedir. Hârezmî'nin bu fasılda son olarak yer verdiği isimler ise mutlaku'l-bam nağmesi ve sebbâbetü'l-mesnâ nağmesi olmuştur.²⁸⁵

Hârezmî ikinci fasıla nağme, dizi, tabaka, aralık gibi isimlerin manalarını vererek başlamaktadır. Ona göre nağme, vurulduğunda enstrümandan çıkan sesin tizlik ya da peslik olarak değişmemesine denmektedir. Tabaka sesin tizlik ve peslik derecesini gösterirken, Hârezmî iki enstrüman birlikte çalınırken aynı tabakada akort edilmeleri gerektiğini belirtmektedir. Dizi, melodilerin türediği nağmeler topluluğuna verilen isim iken aralık, bir nağmede başlayıp bir başka nağmede tekrarlanan sestir. Hârezmî bu fasılda aralıklardan da bahsetmektedir. Bunlar dörtlü (bu'd zûl-erba'), beşli (bu'd zû'l-hams) ve sekizli (bu'd zûlkül) aralıkları ile tanînî, bakıyye aralıklarıdır. Hârezmî cinsleri ise üçe ayırmaktadır. Bunların ilki tanînî, ikincisi levvî ile mülevvî, üçüncüsü ise telifidir. Hârezmî bu cinsleri duygu hallerine göre de sınıflamıştır. İlk cins, raculî olarak adlandırılmakta ve cesaret, coşku gibi duygu hallerine sürüklemektedir. İkincisine hunsevî denmektedir. Mutluluk ile hüznün arasında bırakırken; özgürlük, cömertlik gibi duygulara yönlendirmektedir. Üçüncüsü ise nesevî olarak adlandırılmaktadır ve üzüntü, keder gibi duygulara sevk etmektedir. Hârezmî bu faslın son bölümünde ise zû'l-kül el-mutlak aralığındaki nağmeleri vermektedir. Nağmeler ise şunlardır:²⁸⁶

- Sakîletü'l-mefrûdât
- Sakîletü'l-reyyisât
- Vasîtatü'r-reyyisât
- Hâddedü'r-reyyisât
- Sakîletü'l-evsât
- Vâsîtatü'l-evsât
- Hâddetü'l-evsât,
- Vustâ

²⁸⁵ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 292-294.

²⁸⁶ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 294-298.

- Sakîletü'l-munfasılât
- Vâsîtatü'l-munfasılât
- Hâddetü'l-munfasılât
- Sakîletü'l-hâddât
- Vâsîtatü'l-hâddât
- Hâddetü'l-hâddât

Hârezmî üçüncü faslı sadece ikâ teriminin muhteviyatına ayırmaktadır. Metinde geçtiği haliyle ikâ, çalınan nağmelerin belirli bir zamana tâbi ölçü kalıplarıdır. Nisep ise Araplara ait bu ikâların türleri ve sınıflarına verilen addır. Hârezmî nisepleri yediye ayırmıştır. Bu yedi nisep onun verdiği sırayla aşağıdaki gibidir:²⁸⁷

- Hezec
- Hafif remel
- Remel
- Sakil sâni
- Hafif sakil sâni/Mâhûrî
- Sakil evvel
- Hafif sakil evvel

Hârezmî, bu ritim kalıplarını verirken aynı zamanda bunların nasıl çalınacağını da açıklamaya çalışmıştır. Örneğin, dördüncü kalıp olan sakil sâni ritmi için söyle demiştir: “Önce iki ağır vuruş, sonra tek bir vuruştur. Bu ritmin şekli *tene tene ten; tene tene ten*’dir.”²⁸⁸ Onun bu ifadeleri ten ve tene şeklindeki yansımaları kullanarak ritmin nasıl çalınacağını anlatmaya çalışmak olarak da görülebilir.

Hârezmî’nin müzik ile ilgili değindiği hususlar daha çok teorik ve bilgi amaçlı olup Kindî ya da Fârâbî kadar detay içermese de yer yer benzerlikler göstermektedir. Fakat Kindî’de olan özellikle gök cisimlerinin müzik ile ilişkisi gibi konulara Hârezmî’de rastlanmamaktadır. O, sadece cinsleri işlediği bölümde hangi cinsin insan üzerinde nasıl bir etki yaratacağına değinmekten öteye gitmemiştir. Hârezmî’nin *Mefâtihu’l-Ulûm* adlı eserinin müzik ile ilgili bölümü teori ortaya atmaktan ziyade müziğe ait temel bilgilerin bulunduğu bir ansiklopedi mahiyetindedir. Dolayısıyla müziğin ilimler tasnifindeki yeri, mevcut düşüncenin aksi bir tutum sergilememiştir. Her ne kadar Kindî’nin ya da Fârâbî’nin müzik adına ortaya koyduğu felsefî bir yorum Hârezmî’de bulunmasa da verdiği bilgilerin dönemin düşünce tarzını yansıtmaya adına oldukça değerli olduğunu söylemek durumundayız. Ayrıca düşünürün, müzik

²⁸⁷ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu’l-Ulûm*, s. 298-300.

²⁸⁸ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu’l-Ulûm*, s. 300.

aletleri ve onların parçaları ile ilgili detaylı bilgi vermesi de dönemin müzik literatürünü göstermesi açısından önemlidir.

2.2.4. İhvân-ı Safâ'da Müzik İlmi

İslâm düşünce tarihinde hem felsefî bakış olarak hem de örgütlenme biçimi olarak müstesna bir yerde duran İhvân-ı Safâ, müzik ilmini ilimler tasnifinin içinde felsefenin bir şubesi olarak gördüğü matematiğin altında değerlendirmiştir. Bu yönden incelendiğinde İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifinin dönemin anlayışına uygun bir sınıflama olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra onların müzik felsefesi ilk bölümde değinildiği üzere Pisagorcu çizgide şekillenmiştir. Bu anlayışta sayılar âlemdeki ahengin merkezinde bulunmaktadır.²⁸⁹ Aynı zamanda da onlara göre her bir varlığa bir sayı tekabül etmektedir. 1, 2, 3 ve 4 rakamları bütün sayıların aslıdır ve bunların haricindeki her sayı bu rakamların farklı toplamaları ile elde edilmiştir. Bir (1) rakamı her şeyin başlangıcı olarak kabul edilirken tanrı kavramı bir rakamının diğer rakamlarla olan ilişkisi üzerinden anlatılmaktadır.²⁹⁰ İhvân-ı Safâ, aritmetiğin konusu olan sayıların bilgisini Pisagor ve Nikomakhos'tan edindiklerini bizzat *Risaleler*'de belirtmektedir.²⁹¹ Ayrıca onlar, sayılar üzerinden yaptığı yorumundan dolayı Pisagor'un muvahhit olduğunu yani tek tanrı inancına sahip olduğunu vurgulamaktadırlar.²⁹² Hatta bu topluluk için Pisagor öyle bir yerde durmaktadır ki, en doğru yolun onun yolu olduğunu savunmaktadır.²⁹³ Nitekim konumuz olan müziğin içinde bulunduğu *Risaleler*'deki matematik bölümünün hemen hemen her yerinde de onun ismi zikredilmektedir.

İhvân-ı Safâ, müzik ilmini *Risaleler*'in matematiğin beşinci risalesi²⁹⁴ olan Mûsikî başlığı altında detaylı bir biçimde ele almıştır. Onların bu risaleyi kaleme almaktaki amaçları müziğin pratik yönünden daha çok teorik kısımlarını irdelemektir. Özellikle vurguladıkları nokta ise bu bağlamda te'lîf ve oranlardır.²⁹⁵ İhvân-ı Safâ, *Risaleler*'de birkaç farklı müzik tanımı yapmaktadır. Bir tanıma göre müzik, zıt cevherlerin birbirleri arasındaki oranların ve birleşimlerin bilgisidir.²⁹⁶ Başka bir tanıma göre ise müzik, onların uyumlu melodiler

²⁸⁹ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s.29.

²⁹⁰ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Birinci Risâlesi: Sayılar Hakkında", c. I, s. 33-37; İhvân-ı Safâ, "Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin Birinci Risâlesi: Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Aklî İlkeleri Hakkında", çev. Murat Demirkol, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, s. 148-149; Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s. 74-75.

²⁹¹ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Birinci Risâlesi: Sayılar Hakkında", c. I, s. 33.

²⁹² İhvân-ı Safâ, "Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin İkinci Risâlesi: İhvân-ı Safâ'ya Göre Aklî İlkeleri Hakkında", çev. Murat Demirkol, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, s. 163-164.

²⁹³ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, s. 76.

²⁹⁴ Müzik ile coğrafya kısımları *Risaleler*'in fihristinde sırayla dördüncü ve beşinci sırada verilirken eserin içeriğinde müzik ile ilgili bölüm beşinci risale, coğrafya ise dördüncü risale olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁹⁵ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 131.

²⁹⁶ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının İkinci Risâlesi: Hendesede Geometri ve Mahiyeti", c. I, s. 53.

manasında kullandığı ğına terimine karşılık gelmektedir. İhvân-ı Safâ'nın müzikal terimler ile ilgili diğer tanımlarına bakacak olursak lahn peş peşe gelen nağmeler olup, nağmeler ise ölçü içindeki seslerdir. Müzisyen bir kişiye muğannî denirken, müzik aletine çalgı denildiğini ifade etmişlerdir.²⁹⁷

Mezkûr topluluk, müzikle ilgili risalenin henüz başında müziğin ruhanî ve cismanî nüvelere sahip olduğunu belirtmektedirler.²⁹⁸ Bu ifade hayli dikkat çekici olmakla birlikte ileride müziğe dair görüşlerinin hangi minvalde şekilleneceği yönünde de ipuçları vermektedir. Sözü edilen ruhanî cevher ise onlara göre müziği işitenlerin nefisleridir. Bu durum doğal olarak müziğin nefis üzerindeki etkisinin ne denli fazla olduğunu anlatmaktadır. İhvân-ı Safâ, müziğin dinçlik, azim, cesaret, kin, öfke gibi halleri tetiklediğini belirtirken aynı zamanda bunların tam tersi etkiler yaratabileceğini de ifade etmektedir. *Risâleler*'de bununla ilgili verilen bir örnekte kavgaya tutuşan iki adamı gören bir müzisyen, o anda çaldığı müziği değiştirerek onların öfkelerini dindirmiş ve böylece o iki adamı sakinleştirmeyi başarmıştır.²⁹⁹ Onlar, insanların duygu durumlarına göre düğünde, bayramda, cenazede, seferde, mabette yani hayatın neredeyse her anında müziği kullandıklarını ifade etmektedirler.³⁰⁰

Müziğin insan tabiatına tesiri konusunda bir şüphe duymayan İhvân-ı Safâ'nın bu konuda daha kapsamlı tespitleri de bulunmaktadır. Onlar tiz, pes veya ikisi arasında bulunan seslerin hangi mizaçlara nasıl etkiler vereceğini belirtirken uyumsuz olan ve şiddetli seslerin ise mizaca kötü etki yapacağını ifade etmektedirler.³⁰¹ Müziğin etkileri sadece insanlarda değil, hayvanlarda da gözükmektedir. İhvân-ı Safâ, hayvanların daha fazla süt vermesi için filozofların çeşitli makamları kullandıklarından bahsetmektedir.³⁰² Hatırlanacağı üzere Kindî'nin de buna benzer ifadeleri bulunmaktaydı.

İhvân-ı Safâ'ya göre sanatlar birbirlerine bazı yönlerden üstünlük göstermektedir. Bu üstünlükler beş madde altında toplanmıştır. Diğer sanatlara değinmeden müzik özelinde duracak olursak, onlar bu sanatın üstünlüğünü iki açıdan ele almaktadırlar. Bunlardan birincisi, mezkûr sanatın bizatihi kendisi, ikincisi ise onun nefislere olan tesiridir. İhvân-ı Safâ, müzisyenlerin maharetinin de bu üstünlüğün ne seviyede olacağını belirlemekte çok önemli olduğunu vurgulamaktadır.³⁰³ Bu görüşleriyle onlar müzisyenin hem enstrümanında iyi bir seviyede olmasını hem de çaldığı topluluğun nabzını tutabilmesini önemli bir özellik olarak

²⁹⁷ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 134.

²⁹⁸ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 131.

²⁹⁹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 131-132.

³⁰⁰ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, s. 182.

³⁰¹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 137.

³⁰² İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 133-134.

³⁰³ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Sekizinci Risâlesi: Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 196.

kaydetmektedirler. Hatta onlar bir sanatta mahir olan kimsenin gerçek sanatkâr olarak niteledikleri Allah’a benzeyeceğini ifade etmişlerdir.³⁰⁴ Bu benzetmeyi insanın gücü oranında O’na benzeme çabası şeklindeki felsefe tanımının bir türevi olarak değerlendirilmenin yanlış olmayacağı düşüncesindeyiz. Bu yaklaşım, İhvân-ı Safâ’nın mezkûr konudaki nihaî gayesi olmakla birlikte müziğin ve diğer sanatların meşru bir zemine oturtma çabası olarak da görülmektedir.³⁰⁵

Müziğin en büyük bileşenlerinden biri olan ses unsuru, İhvân-ı Safâ’ya göre çarpışan iki cismin arasından çıkan havadaki atomların birbirleriyle olan etkileşiminden meydana gelir. Anlıyoruz ki, onlara göre sesin oluşması için öncelikle havaya ihtiyaç vardır. Ses dalgalar halinde dairesel şekilde titreşerek yayılır. Bu dalgalar ilerledikçe ses sönümlenip kaybolmaktadır. İnsanlar ise sesleri beynin arka kısmında bulunan işitme kanalları sayesinde algılamaktadır. Sesin şiddeti, tınısı, türü gibi konular ise etkileşime geçen şeyin veya şeylerin özelliklerine göre değişiklik arz etmektedir. Örneğin, onlara göre içi boş nesnelerin çarpışmasından çıkan sesin şiddeti aynı özelliklerde fakat içi dolu olan nesnelerin çarpışmasından çıkan sestten daha yüksektir. Bunun nedeni ise içi boş nesnelerin daha çok hava barındırmalarıdır. Canlıların seslerinin farklı olması ise onların anatomik yapısındaki çeşitlilik ile alakalıdır.³⁰⁶ Bu tespitlerin günümüzdeki gibi bir deney imkânının olmadığı bir dönemde yapılmış olmasını düşündüğümüzde bu dikkat çekici açıklamalara, o dönemdeki mevcut bilgilerin yanı sıra akıl yürütme ile de ulaşıldığını söyleyebiliriz.³⁰⁷

İhvân-ı Safâ’nın sesin oluşumuna dair verdiği bu bilgiler Fârâbî’nin görüşleriyle yakınlık göstermektedir.³⁰⁸ Aristoteles ise yine buna benzer ifadeler kullansa da onun sadece işlenmiş ve düzgün cisimlerin çarpıştığında ses ürettiği fikrinin aksine İhvân-ı Safâ, işlenmemiş cisimlerin de ses üretebileceğini beyan etmiştir. Onlara göre mezkûr iki cisim arasındaki fark sesin kalitesi ile ilgili bir konudan ibarettir.³⁰⁹ İhvân-ı Safâ, tellerin uzunluk kalınlık ve gerginlik ile bu tellere yapılan vuruşun şiddetine göre seslerin nasıl çıkacağını belirtmektedir. Örneğin, uzunluğu ve kalınlığı eşit olan iki telden gerginliği az olanının sesi pes, gerginliği fazla olanının sesi ise tiz çıkmaktadır. Seslerin ise nitelik olarak büyük, küçük, süratli, yavaş, tiz, pes, parlak ve sönük şeklinde birbirlerinin zıtları ile beraber sekiz çeşidi bulunmaktadır.³¹⁰

³⁰⁴ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Sekizinci Risâlesi: Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, c. I, s. 196.

³⁰⁵ Muhammet Fatih Kılıç, “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlaki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, 36 (2018), s. 70-71.

³⁰⁶ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 134-136.

³⁰⁷ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, s. 90.

³⁰⁸ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, s. 93.

³⁰⁹ Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 293.

³¹⁰ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 137.

Sesin oluşumuna dair bu bilgilerin yanı sıra İhvân-ı Safâ'nın sesleri bir tasnife tâbi tuttuğunu da görmekteyiz. Bu tasnif aşağıdaki gibidir:³¹¹

- Hayvanî sesler
 - Mantıklı sesler (insan sesi)
 - Mantıksız sesler (hayvan sesi)
- Hayvanî olmayan sesler
 - Doğal sesler
 - Yapay sesler

İhvân-ı Safâ, yukarıdaki tasnifte yer alan mantıklı sesleri de anlamlı ve anlamsız olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İnsanların kelimeler üzerinde çıkardıkları sesler anlamlı; gülme, ağlama gibi hallerde çıkardığı sesleri ise anlamsız sesler olarak nitelenmektedir.³¹²

Yukarıda anlatılanların dışında sesin nasıl oluştuğu, İhvân-ı Safâ tarafından farklı bir bakış açısı ile de ele alınmaktadır. Onlara göre ses, cevherlerden kaynaklanan ve onlardan türemiş olan arazlardır. Arazlar ise bir muharrik tarafından cevherlerin hareket ettirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. İhvân-ı Safâ, hareket eden şeylerin sesinin olması gerektiği düşüncesiyle gezegenlerin ve yıldızların ses çıkarmalarını zorunlu görmektedir. Gök cisimlerinin kendi içindeki düzenlerinin mükemmel olmasından dolayı hareketlerinden ortaya çıkan sesin tınısının da her haliyle bir ahenk içinde olması kaçınılmazdır.³¹³ Daha önce İhvân-ı Safâ'nın Pisagorculuğun çeşitli görüşlerinden etkilendiğine değinmiştik. Yukarıdaki ifadeler doğrultusunda İhvân-ı Safâ'nın müzik risalesi başta olmak üzere *Risaleler*'in farklı yerlerinde Pisagor'un gökyüzündeki cisimlerin hareketleri sonucu çeşitli sesler çıkarttığı fikrini benimsediği de net bir biçimde anlaşılmaktadır.³¹⁴ Onlar, gezegenler ve yıldızlar gibi gök cisimlerinin rastgele veya anlamsız seslerden ziyade kulağa hoş gelen manalı melodiler çıkarttıklarını söylemektedirler. Bir müzisyen de tıpkı gök cisimlerinde olduğu gibi kulağa hoş gelen melodiler çıkartabilir. Bu iki durumu İhvân-ı Safâ, bilgeler olarak bahsettiği kişilere atıfta bulunarak şöyle açıklamaktadır: “Bir müzisyenin nağmeleri, oluş ve bozuluş âlemindeki cüz’i nefislere felekler âleminin sevincini hatırlatır. Aynı şekilde felek ve yıldız hareketlerinden sadır olan nağmeler de oradaki nefislere ruhlar âleminin sevincini hatırlatır.”³¹⁵ İhvân-ı Safâ, insanların ancak gök cisimlerinin melodilerini taklit edebileceğini ifade ederken bunu neden-sonuç ilişkisi kurarak açıklamaktadır. Bu düşünce her ne kadar farklılıkları bulunsa da Platon gibi Antik Yunan

³¹¹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 134.

³¹² İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 134.

³¹³ İhvân-ı Safâ, “Tabîî-Cismanî Şeylerin On Yedinci Risâlesi: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair”, c. III, s. 87.

³¹⁴ Kılıç, “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlakî Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, s. 77.

³¹⁵ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 143.

filozoflarında da gördüğümüz mimesis kavramını hatırlatmaktadır.³¹⁶ Onların bilgelere atfen ifade ettikleri bir görüş ise şöyledir: “Varlıklar (mevcûdât) ve bilinenler (ma’lûmât) kendilerinin sebebi olan ilk varlıkların hallerini taklit ederler.”³¹⁷ İhvân-ı Safâ’ya göre gök cisimlerinin çıkardığı uyumlu sesler nefisleri hem rahatlatan hem de manevî olarak yükselmeye iten seslerdir. Örnek olarak çocukların ebeveynlerine, öğrencilerin öğretmenlerine ve akıl sahiplerinin ise meleklerle benzeme gayreti verilebilir.³¹⁸ Onların bu yorumu ile daha önce ifade ettikleri bir müzisyenin gerçek sanatkâr olan Allah’a benzemeye çalışması yönündeki düşünceleri arasında bir bütünlük kurabiliriz.

Bu topluluğa göre müzik, filozoflar tarafından yaratılmış bir sanattır. Filozoflar müziğin nefse olan etkilerinden dolayı bu sanatı ortaya çıkarmışlardır. Diğer insanlar ise filozoflardan edindikleri bilgiler ile mezkûr sanatı icra etmeye başlamışlardır.³¹⁹ Filozoflar arasında Pisagor’un, cevherinin saflığı ve kalp gözünün açıklığı ile gök cisimlerinin hareket etmesi suretiyle çıkardıkları sesleri işittiğini ifade eden İhvân-ı Safâ, onun buradan aldığı ilhamla müzik teorisini ve makamları ortaya koyduğunu iddia etmektedir.³²⁰ Ayrıca onlar, müzik gibi müzik aletlerinin de filozoflar tarafından icat edildiğini öne sürmektedirler.³²¹

İhvân-ı Safâ, filozoflar tarafından icat edilen müzik aletleri içinde en mükemmel olanının ise ud olduğunu ifade etmektedir. Onlar, udun fiziksel ölçülerinin hangi oranlarda olması gerektiğini ve tellerin birbirine oranları gibi bilgileri de ele almıştır. Buna göre her bir tel kendinden bir ince telin 1+1/3 katı kalınlıkta olmalıdır ve ud telleri en inceden başlayarak sırasıyla 17, 36, 48 ve 64 ipek telden oluşacak şekilde sarılmalıdır. Ayrıca onlar perde bağlarının nerelere hangi oranlarda bağlanacağını da açıklamışlardır. İlk olarak Kindî’de gördüğümüz bir uda nasıl akort yapılması gerektiğine dair bilgileri İhvân-ı Safâ da vermektedir. Kendileri bu akort sistemine bir ad vermeseler de Kindî’nin büyük akort dediği düzeni tarif ettikleri anlaşılmaktadır. İhvân-ı Safâ, tellerin birbirlerine oranlarından perdelerin nerelere yerleşeceğinin oranlarına varana kadar birçok oran bulunduğunu fakat bazılarının daha üstün oranlar olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Nitekim onlar, iki aynı sesin, birbirinin

³¹⁶ Platon, *Devlet*, 597a-598e; Ayrıca *mimesis* kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Barış Mutlu, “Platon’da ve Platon Öncesi Metinlerde Mimesis”, *Art-Sanat*, 8 (2017); Muharrem Hafız, “Platon, Aristoteles ve Plotinus’ta Mimesis Teorisi”, *İslâmî Araştırmalar*, 26/1 (2015).

³¹⁷ İhvân-ı Safâ, “Tabîî-Cismanî Şeylerin On Yedinci Risâlesi: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair”, çev. Ali Avcu, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, s. 89.

³¹⁸ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 143.

³¹⁹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 132-133.

³²⁰ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 144; İhvân-ı Safâ, “Tabîî-Cismanî Şeylerin On Yedinci Risâlesi: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair”, c. III, s. 89.

³²¹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 140.

oktavı olan iki sesin, $1+1/3$, $1+1/4$ ve $1+1/8$ oranları olduğunu ve ancak bu tür oranların doğru birleşimlerinin bir araya gelmesiyle ahenkli seslerin ortaya çıkabileceğini söylemektedirler.³²²

İhvân-ı Safâ, filozofların udu dört telli olarak icat etmelerinin sebebinin Allah'ın hikmeti doğrultusunda tabîî işlere uygun olması şeklinde açıklamaktadır. Onlar, teller arasındaki $1+1/3$ oranını Allah'ın yarattığı unsurlar arasındaki oran ile aynı olduğunu vurgulamaktadır. İncelik bakımından ateş havanın, hava suyun ve su da toprağın $1+1/3$ 'ü oranındadır. Dolayısıyla tellerin de her biri bir unsura denk gelmektedir. Buna göre zir teli ateşi, mesnâ havayı, mesles suyu, bam teli ise toprağı karşılamaktadır. Ayrıca İhvân-ı Safâ, gezegenler ile dört unsur arasında da müzikal oranlar olduğunu söylemektedir. Bu oranlar gezegenlerin kendi aralarında olduğu gibi onların toprak ve hava unsurlarıyla da belli oranları bulunmaktadır. Örneğin, Ay küresinin çapını 12 veren İhvân-ı Safâ, onun toprağa oranını $1+1/3$ olarak vermektedir. Bütün anlatılanların onlara göre anlamı yeryüzü ve gökyüzünün, kısacası bütün âlemin belirli oranlar üzere düzenlenmiş ve yaratılmış olmasıdır. Nitekim İhvân-ı Safâ bu risalenin asıl amacının söz konusu durumu ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir.³²³ Ayrıca onlar insanın da fizikî olarak Allah tarafından bu oranlar çerçevesinde yaratıldığını söylemektedir.³²⁴

Yukarıdaki ifadelerin haricinde mezkûr risalede İhvân-ı Safâ özellikle ikâlara yani ritim usullerine de değinmektedir. Onlara göre müzik, makamlardan oluşmaktadır. Makamlar, melodilerden oluşurken ikâlar ve vuruşlar da melodileri oluşturmaktadır. İkâlar ise hareket ve sükûndan oluşur.³²⁵ Öncelikle onların bu hareket ve sükûnu nasıl tanımladıklarına bakacak olursak hareket; bir yerden diğerine ikinci bir zaman dilimindeki geçiştir. Hareket süratli ve yavaş olmak üzere iki türlüdür. Ayrıca her hareketin arasında sükûn zamanı olmak zorundadır. Sükûn ise hareketin tersidir ve ikinci zaman dilimine geçilmişken ilk yerde yaptığı duruş yani hareketsizliktir.³²⁶ Müziğin ve makamların ise sebep, vedet ve fâsıla olmak üzere üç tane kuralının bulunduğunu belirten İhvân-ı Safâ, bunların hareket ve sükûnların farklı birleşimlerinden oluştuğunu, Hârezmî'nin de yaptığı gibi örneklendirerek açıklamaktadır. Ayrıca onlar müziğin her dilde bu esaslar içinde oluşturulduğunu ve Araplarda ise bu bileşimler neticesinde oluşmuş sekiz tane ritmin bulunduğunu ifade etmektedirler. Bu ritim türleri şunlardır:³²⁷

- Sakil evvel
- Hafif sakil

³²² İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 140-142.

³²³ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 146-148.

³²⁴ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 151-152.

³²⁵ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 138.

³²⁶ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 136.

³²⁷ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki", c. I, s. 138-139, 153-154.

- Sakil sâî
- Hafif sakil sâî/Mahurî
- Remel
- Hafif remel
- Hezec
- Hafif hezec

Bazı isim farklılıkları olsa da bu ritim usulleri konusunda o dönemin ortak bir payda da bulunduğu görmekteyiz. Nitekim daha önce müzik ile ilgili görüşlerini verdiğimiz düşünürlerin benzer ifadelerine tanıklık etmiştik. Bu ritimler içinde çalınan makamlar arasında nasıl bir geçişin olacağını da açıklayan İhvân-ı Safâ, bunun müzisyenin ustalığı ile doğru orantılı olduğunu belirtmektedir.³²⁸ Bunun haricinde İhvân-ı Safâ'nın bu sekiz türden hayli dikkat çeken bir çıkarımı bulunmaktadır. Onlar, buradan hareketle tüm matematik ilimlerinin sekiz esasa dayandığını ve hepsinin aslının ise bir (1) olduğunu belirtmektedirler.³²⁹ Bu konuyu diğer bütün matematik risalelerinde de açıkladıklarını tekrar vurgularlarken, bu topluluğun matematik ilimlerin birbirleri arasında nasıl bir bütünlük kurmaya çalıştıklarını ve ayrıca matematiğin temeline yerleştirdikleri bir (1) sayısına atfen her şeyin kaynağının ve aslının Tanrı olduğunu nasıl anlatmaya uğraştıklarını görmekteyiz. Bu hem onların genel felsefesi hem de ilimler tasnifinde müziği nasıl konumlandırıdıkları adına önemlidir.

İhvân-ı Safâ, özellikle Kindî'de de gördüğümüz üzere âlemi sayısal oranlar üzerinden açıklamıştır. Bunun müzikteki tezahürü ile ilgili olan Pisagorcu görüşü savunduklarını söz konusu risalelerinde açıkça ortaya koymuşlardır. Hatta öyle ki, bu görüşün İslâm filozofları arasındaki en büyük temsilcisinin İhvân-ı Safâ olduğu söylenebilir. Çünkü sadece müzik ile ilgili bölümde değil, *Risaleler*'in tamamında bu görüşe ait bilgiler gözükmektedir. Ayrıca Pisagor'un isminin sıklıkla telaffuz edilmesi de bu fikri desteklemektedir. Benzer görüşleri benimsediklerini söylediğimiz Kindî'nin günümüze ulaşan müzik risalelerinde ritimler, geçişler, makamlar gibi müzik teorisi adına İhvân-ı Safâ'dan daha çok bilgi bulunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim onların risaledeki tüm gayretini mezkûr Pisagorcu görüşü açıklamaya verdikleri gözükmektedir. Kindî'de detaylı bir şekilde vurgulanan udun dört teli ile âlem arasındaki bağın bir benzerini de İhvân-ı Safâ'da görmekteyiz. Onlar, filozofların âlemdeki var olan dengeye uygun olacağından dolayı uda dört tel taktıklarını belirtirlerken, haliyle en mükemmel enstrüman olarak da onu nitelemişlerdir. Belli oranları üstün oran olarak değerlendiren İhvân-ı Safâ, özellikle $1+1/3$ oranını sıkça zikretmektedir. İhvân-ı Safâ'nın

³²⁸ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 156.

³²⁹ İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısmını Beşinci Risâlesi: Musiki”, c. I, s. 139.

tasnifinde matematik ilimlerin altında değerlendirilen müzik dâhil bütün ilimlerin tamamen iç içe geçtiği görülmektedir. Kurdukları bu mantık *Risaleler*'in genelinde de sezilmektedir. Bu durum onların felsefesindeki bütünlüğü ve sistematikliği göstermesi adına önemlidir.

2.2.5. İbn Sînâ'da Müzik İlmi

İbn Sînâ, gerek hekimliği gerekse filozof kimliği ile eş-Şeyhü'r-Reîs olarak anılmaya layık görülmüş, İslâm felsefesinin en önemli düşünürlerinden biridir. Birçok alanda sayısız eser veren İbn Sînâ'nın müzik ile ilgili en önemli eseri *Kitâbu 'ş-Şifâ*'nın matematik ilimleri içindeki *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ* adlı bölümüdür. Filozof, eserin mukaddimesinde takip edeceği ilmî metodu şöyle belirtmektedir: Felsefî düşünce, bilimsel kurallar ve tecrübe.³³⁰ Bu yönü, onun bilimsel açıdan sistematikliğini göstermektedir. Ayrıca müziği ilimler tasnifinde matematik içinde değerlendiren İbn Sînâ, eserinde de aynı sırayı ve ayrımı takip etmiştir. *Kitâbu 'ş-Şifâ*'nın bir diğer özelliği ise eserdeki ilimlerin onun tasnifindeki şekliyle sıralanmasıdır. Pratik ilimler hariç diğer ilimleri bu eserde görmek mümkündür. *Kitâbu 'ş-Şifâ* ona göre alet ilmi olan mantık ile başlamaktadır. Ardından sırasıyla fizik, matematik ve metafizik ile devam etmektedir. Bu üç ilim hatırlanacağı üzere onun teorik ilimler olarak sınıflandırdığı ilimlerdir.

İbn Sînâ, Antik Yunan'daki müzik teorisini derinlemesine incelemiştir. Öklid başta olmak üzere Pisagor, Aristoksenos ve Batlamyus gibi filozofların yanı sıra kendinden önceki Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ gibi İslâm filozoflarının eserlerine de vâkıf olduğu muhtemeldir. Nitekim müzik alanındaki en etkilendiği isim Fârâbî olmuştur.³³¹ Onun müzik ile görüşlerini aktardığı eserleri ise şunlardır:³³²

- *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*
- *Muhtasar fî İlmi'l-Mûsikâ*
- *Danışname-î Âla-î*
- *Risâle fî'l-Hurûf*
- *Risâle fî'n-Nefs*
- *Risale fî Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye*
- *el-Kanûn fî't-Tıb*
- *Kitâbu'l-Levâhik*
- *El-Medhal ilâ Sinâ'ati'l-Musika*

³³⁰ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 2; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbn Sînâ - Doğunun Sönmeyen Yıldızı*, Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 40.

³³¹ Ahmet Hakkı Turabi, "İbn Sînâ ve Müzik", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*, ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2009, s. 196; Farmer, *A History of Arabian Music*, s. 202.

³³² Turabi, "İbn Sînâ ve Müzik", s. 197-198.

Yukarıda belirtilen eserlerin son ikisi günümüze ulaşamamıştır. İbn Sînâ'nın müzik ile ilgili günümüze ulaşan en önemli eseri *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*'dır. Müzik ile ilgili *Kitâbu'n-Necât*'taki *Muhtasar fi İlmi'l-Mûsikâ* adlı bölüm ile *Danışname-i Âla-i'*deki ilgili kısımlar bulunsa da buradaki bilgiler *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*'nın özeti şeklinde kaleme alınmıştır. Bu sebepten dolayı İbn Sînâ'nın müzik ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi bu eseri üzerinden yapılacaktır. *Risâle fi'l-Hurûf* adlı eserde müzik ilgili bilgiler, sesin oluşumu ve bazı akustik konulardan ibarettir. Aristoteles'in *De Anima*'sının bir devamı diyebileceğimiz *Risâle fi'n-Nefs*'te dinleme yetisi, sesin oluşumu gibi konular işlenmektedir. *Risale fi Aksami'l-'Ulûmi'l-Akliyye*'de ise İbn Sînâ müziği ilimler tasnifi bağlamında incelemiştir. Nitekim bu eser, onun ilimler tasnifini verdiğimiz birinci bölümde başvurduğumuz ana kaynaktır.³³³ Son olarak ise *el-Kanûn fi't-Tıb*'da nabız ile müzik arasındaki benzerlikler gibi tıp-müzik ilişkisi anlamında bazı konular irdelenmiştir.³³⁴

İbn Sînâ, temel olarak Pisagorcu çizgiden ayrıldığını *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*'nın henüz en başında belirtmektedir. O, müzik sanatının gök cisimleri ve insan davranışları ile müzikal-sayısal oranlar arasındaki benzerliklere eğilim göstermeyeceğini ifade etmektedir. Her ne kadar aynı çizgide olsalar da Fârâbî'nin yorum yapmadığı bu konuda İbn Sînâ'nın açık beyanı önemli bir yerde durmaktadır.³³⁵ Hatta bu görüşü savunanları ağır bir şekilde eleştiren İbn Sînâ, onları ilimleri ayırt edemeyip birbirine karıştıran, asıl olan ile olmayanın farkına varamayan, düşünceleri eskimiş bir grup olarak nitelemektedir. Ona göre birikerek gelen düşünce mirasını sorgulamaksızın kabul etme gafletine düşen bu kimseler var olan eksiklikleri ve hataları göremediğinden ötürü bir hatalar silsilesi oluşturmuşlardır.³³⁶

Filozof, insanın en mühim özelliğinin ses çıkarma yoluyla yaptığımız konuşma yetisi olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde hayvanlar da ses çıkarma özellikleri sayesinde kendi tabîî ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar. İnsanlar, çeşitli duygu halleri ve ihtiyaçları doğrultusunda seslerini alçaltıp yükseltme gibi farklı ses kullanımları oluşturmaktadırlar.³³⁷ Bu kullanım da insanların yaşamlarını idame ettirebilmelerini sağlayan temel bir iletişim aracı olarak rol oynamaktadır.³³⁸ Sesin bu tür deneyimler sonucu içgüdüsel olarak gelişerek anlamlı seslere ve müzikal bir forma dönüştüğünü ifade eden İbn Sînâ, müziğin kaynağı konusunda Pisagorcu görüşten ayrılarak natüralist bir yaklaşım sergilemektedir.³³⁹ O, sesin canlı

³³³ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü's-Şifa'sında Mûsikî*, s. 19-30.

³³⁴ Shiloah, *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, s. 55.

³³⁵ Fazlı Arslan, *İslâm Medeniyetinde Mûsikî*, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, s. 88.

³³⁶ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 1-2.

³³⁷ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 4-5.

³³⁸ Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014, s. 138.

³³⁹ Turabi, "İbn Sînâ ve Müzik", s. 202.

yaşamındaki işlevsel rolünü ortaya koyarak mezkûr görüşün aksine hem ontolojik hem de fiili açıdan farklı bir perspektif ortaya koymaktadır.

İbn Sînâ'ya göre ses iki yüzeyin birbirine teması sonucu arada kalan havanın sıkışarak oradan çıkması sonucu oluşmaktadır.³⁴⁰ Bu tanım Fârâbî'nin ses oluşumu ile ilgili ifadeleriyle benzerlik arz etmektedir. Ortaya çıkan bu ses renk sahibi olmadığından dolayı görünmezdir ve işitme duyusu tarafından algılanmaktadır.³⁴¹ İbn Sînâ, işitme duyusunu ise nefsin kuvvelerine bağlamaktadır. Ona göre bu nefslerden biri olan hayvanî nefsin iki kuvvesi bulunmaktadır: Muharrike ve müdrike. Burada işitme duyusuna konu olan müdrike kuvvesi de içeriden idrak ve dışarıdan idrak olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İşitme duyusu ise diğer duyular ile beraber dışarıdan idrakin içine girmektedir. Nitekim duyunun tatlılık derecesinden idrak ettiği bir durum olan ses, işitme duyusu tarafından hoşlanılan ya da hoşlanılmayan olarak algılanmaktadır. Bir sesin güzel olması onun her hâlükârda sevilleceği anlamına gelmemektedir.³⁴² Önemli olan sesin iki yönlü aşırılıktan uzak olması gerekmektedir.

Düşünür, bu bilgileri verdikten sonra sesi müzik içindeki konumu dolayısıyla daha önce hiç rastlanılmayan bir şekilde ikiye ayırmaktadır: Beste ve güfte. Bu türden işitilen seslerin hoş olup olmadığı konusu işitme duyusu ile değil akıl (kuvve-i mümeyyize) ile algılanmaktadır. İbn Sînâ, bu türden seslere anlamlı sesler de demektedir. Hatırlanacağı üzere İhvân- Safâ da anlamlı sesleri insanın konuşma yetisi olarak ele almıştı. İbn Sînâ anlamlı sestten maksadı bir adım daha ileri götürmüştür. O halde, İbn Sînâ'ya göre seslerin idrakini sağlayan işitme duyusu iken, müziğin idrakini sağlayan ise akıl olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴³ Akıl yoluyla algılanan seslerin bir ahenk içinde olması şarttır. Bu anlamlı ya da ahenkli seslerin ne kadar güzel olduğu da insanın ruhuna ne kadar yaklaştığı ile ilgilidir.³⁴⁴ İbn Sînâ, buna kişisel lezzet/psikolojik haz demektedir. Nitekim müzik, bütün ilkeleriyle en üstün olana doğru gitme eğilimindedir.³⁴⁵ Burada onun anlatmak istediği mümkün veya en doğru olandan ziyade en iyi, en güzel, en mükemmel olandır. İşte bu ifade, daha önce kişisel tat ya da lezzet olarak ifade edilen durumun bir yansımasıdır. Bir melodinin algılanması konusunda temel olarak Aristoksenos'un da benzer görüşleri olduğu görülmektedir. Ona göre ister insan sesinden ister bir enstrümandan çıksın, melodiler insan tarafından onun işitme ve akıl kuvveleriyle algılanmaktadır.³⁴⁶

³⁴⁰ İbn Sînâ, *en-Necât*, çev. Kübra Şenel, Kabalcı Yayıncılık, Nisan 2013, s. 147.

³⁴¹ İbn Sînâ, *Fizik II*, çev. Muhittin Macit-Ferruh Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 46.

³⁴² İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 2.

³⁴³ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü's-Şîfa'sında Mûsikî*, s. 35.

³⁴⁴ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 6.

³⁴⁵ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 17; İbn Sînâ'nın burada atıfta bulunduğu *Kitâbu'l-Burhân* adlı eser *Kitâbu's-Şîfa* içinde yer almaktadır. II. Analitikler olarak da bilinen eserdeki ilgili kısmın ayrıntıları için bk. İbn Sînâ, II. Analitikler, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 109-110

³⁴⁶ Aristoxenus, *Elements of Harmony*, s. 189.

İbn Sînâ'ya göre müzik, ses unsurunu içermesi sebebiyle fizik ilminin içinde yer almasına karşın konularının ispatı gerektiğinde aritmetik, geometri gibi disiplinler devreye girmektedir.³⁴⁷ Bu durumun ise zorunluluktan ziyade hüsn-i ihtiyar olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸ Ayrıca o, bu konuyu detaylı olarak *Kitâbu'l-Burhân* adlı eserinde ele aldığını ifade etmektedir.³⁴⁹ Müziğin temel ilkelerini ise onu çeşitli açılardan araştırması bakımından aritmetik ve geometriden aldığını belirten İbn Sînâ, müziği şöyle tanımlamaktadır: “Mûsikî, uyumlu olup olmadıkları açısından seslerin ve iç içe girmiş zamanların hallerini, bir melodinin nasıl bestelendiğini araştıran riyâzî bir ilimdir.” İbn Sînâ, bu tanımdan hareketle müziğin ilgilendiği iki alanı ortaya kaymaktadır. Bunlardan ilki, sesin halleri olarak nitelediği te'lîf yani kompozisyon, ikincisi ise iç içe girmiş zaman olarak ifade ettiği ikâ yani ritim usulleridir. İbn Sînâ, sesleri ise iki türe ayırmaktadır. İlki güçlü (cehâre) ve hafif (hifâfe), ikincisi ise tiz ve pestir. Tiz ve pes seslerin durumu üzerine detaylı açıklamalar yapan İbn Sînâ, bu seslerin farkı, nasıl oluştukları gibi durumları ortaya koymaktadır.³⁵⁰ Ayrıca İbn Sînâ bazı müzikal terimleri de tanımlamaktadır. Buna göre bir sese belli bir zamana ait olması şartıyla nağme denirken, iki nağmenin birbiriyle olan ilişkisine ya da mesafesine bu'd yani aralık denir. Nağmelerin birlikteliğinden oluşan cins birden fazla aralığa sahipken, cem yani dizi ise birden fazla cinsten oluşmaktadır. Eğer düzen, geçiş, ritim gibi belirli kurallara bağlı olarak açığa çıkan diziler ise nihayetinde telhîn (kompozisyon) olarak adlandırılır.³⁵¹

İbn Sînâ, *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*'da ilk olarak aralıklar konusunu vermektedir. Ona göre aralıklar uyumlu ve uyumsuz olarak ikiye ayrılmaktadır. Bir aralığın uyumlu olması için aralığı oluşturan notalar arasında sayısal bir oranın bulunması gerekmektedir. Aksi durum ise o aralığı uyumsuz yapmaktadır. Bununla birlikte her uyumlu aralık da uygun olmayabilir. Eğer bir aralık insanın algılayamayacağı kadar yakın ise uyumlu dahi olsa bir anlam ifade etmeyecektir. Bu küçük detay ile birlikte bakıldığında uyumlu aralıklar kendi içinde asılî ve bedelî şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Asılî aralıklar ise büyük, orta ve küçük olmak üzere üç türdür. Büyük aralık birbirinin oktavı olan sesleri ifade ederken İbn Sînâ bu aralığa ellezî bi'l-küll demektedir. Orta aralık, dörtlü ve beşli aralıklardan oluşmaktadır. Onun lâhniyyât olarak adlandırdığı küçük aralık ise dörtlü aralıktan daha küçük aralıkların oluşturduğu gruptur.³⁵² İbn Sînâ aralıkların sayısal oranlarını ise şöyle vermektedir.³⁵³

³⁴⁷ Alper, *İbn Sînâ*, s. 139.

³⁴⁸ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 35.

³⁴⁹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 7.

³⁵⁰ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 6-8.

³⁵¹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 10.

³⁵² İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 11-16.

³⁵³ Turabi, İbn Sînâ'nın *Kitâbü'ş-Şifa*'sında *Mûsikî*, s. 46-47.

- Oktav, 4/2 oranındadır.
- Beşli aralık 2/3 oranındadır.
- Dörtlü aralık 4/3 oranındadır.
- Tanîni aralığı 9/8 oranındadır ve tam ses aralığına eşittir.
- Fadla aralığı, tanîni aralığının yarısı oranındadır.
- İrhâ aralığı, tanîni aralığının çeyreği oranındadır.

Filozof, oransal açıdan bir sıkıntı bulunmasa dahi her aralığın her zaman kullanılmasının doğru olmayacağı belirtir. O, aralıklar konusunun bazı teknik durumlarına değinirken bu konu ile ilgili ayrıca araştırma yapmak isteyenleri Öklid'in *el-Kanun* adlı eserine sevk etmektedir. Bu teknik durumları şu başlıklar altında değerlendirmektedir: Aralıkların birleşmesi, ayrılması, ikiye katlanması (tad'if), yarıya bölünmesi (tensîfi).³⁵⁴ Bu dört konuyu detaylıca açıklayan düşünür, ispatlarını yukarıda verilen sayısal oranlar çerçevesinde matematik yoluyla yapmaktadır.

Aralıklardan sonra bir diğer konu olan cinsler, İbn Sînâ'ya göre üç aralığa bölünmüş olan dörtlüyü ifade etmektedir. O, bazı kimselerin bu yapıya hey'tü'l-kısme (şekilsel bölünme) de dediğinden bahsetmektedir. Cinslerin içinde bulunan aralıklara ise lahnî demektedir. Daha önce ifade edildiği üzere bu aralıklar büyük, orta ve küçük olarak adlandırılan aralıklardır.³⁵⁵ Kişinin bu cinslerden lezzet alabilmesi için onların oluşturulacağı aralıklar belli kurallar üzerine olmalıdır. Bu aralıkların taktî (kesme) yapmaya uygun olması gerekmektedir. Genelde orta aralıkların kullanılması ruha daha hoş gelirken, küçük aralıkların sürekli kullanılması ise onu yormaktadır. Büyük aralıkların sık kullanılması ise icra açısından zor olacağından sürekli kullanılmaması daha uygundur. Son olarak ise sesler arası geçişlerin makul olana yapılması daha doğrudur.³⁵⁶

İbn Sînâ, cinslerin üç tür altında toplandığını söylemekte ve bu görüş üzerinde ortak bir kanaatin olduğunu belirtmektedir. Bunlar kavî (güçlü), mu'tedil (orta) ve rahve (zayıf) şeklindedir. Mu'tedil olan cins aynı zamanda râsim şeklinde adlandırılırken rahve ise mülevven (kromatik) veya te'lifiyye (enormanik) olarak ikiye ayrılmaktadır. Türevleriyle birlikte kırk sekiz tane olan bu cinsler, muhtevaları dolayısıyla kişinin ruh haline farklı şekillerde etki etmektedir. Örneğin, rahve cinsinin zayıflık, bozgun gibi duygu hallerini aşıladığını belirtmektedir. Aynı şekilde diğer cinsler aldıkları isimlerin ölçüsünde insan psikolojisine etki etmektedir.³⁵⁷ Bu ifadelerle İbn Sînâ'nın da müzik-psikoloji ilişkisine değindiğini görmekteyiz.

³⁵⁴ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 26-35.

³⁵⁵ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 36-39.

³⁵⁶ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü's-Şifa'sında Mûsikî*, s. 51.

³⁵⁷ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 40, 50.

Onun yaşadığı bölgede mezkûr üç cinsten sadece kavî olanın kullanıldığını, diğer iki cinsin ise kullanılmadığını ve hatta kullananların hoş görülmediğini de söz konusu eserden öğrenmekteyiz. Bu nedenledir ki İbn Sînâ, mu'tedil ve rahve cinslerinin ayrıntılarına girmemekte, kavî cinsini ise detayları ve oranları ile vermektedir. O, bunun yanında leyyin (yumuşak) olarak adlandırdığı bir cinsten daha bahsetmektedir ve bunu kavî cinsi ile beraber açıklamaktadır.³⁵⁸ Fârâbî'de ise aynı cinsler verilmekle beraber bazı farklı sınıflandırmalar da mevcuttur. Cinslerin izahında ve hesaplamalarında Antik Yunan filozoflarının izlerini de görmek mümkündür. O, bu hesaplamaları yaparken dönemin müzik adamlarının misl ve cüz adını verdikleri ve daha üstün gördükleri küçük oranlı 5/4, 6/5, 7/6 gibi aralıkları kullanmayı tercih etmiştir.³⁵⁹

Düşünürün ifade ettiğine göre dizi, notaların birden fazla cinsi içerecek şekilde toplanmasıdır. Ayrıca dizide, cinsten daha fazla sesli aralık bulunmaktadır. İbn Sînâ, dizileri farklı şekillerde sınıflamaktadır. O, 15 ses ve 14 aralıktan oluşan ve iki oktavlık bir diziye denk gelen bilfiil dizi ile onun yerini alabilecek seslerden oluşan bilkuvve diye isimlendirdiği iki tam diziden bahsetmektedir. Ek olarak tam olmayan dizilerin de olduğu belirtilmektedir. Cinsler açısından bakıldığında ilki gayr-i müstahîle (mümkün) ve gayr-i mütegayyire (değişmez), ikincisi ise müstahil (imkânsız) ve mütegayyire (değişken) olarak adlandırılır. Dizilere tam ses aralığı olan tanini yönünden bakıldığında da munfasıl ve muttasıl yine iki dizi verilmektedir. Dizilerde bulunan ve duruma göre değişen seslere nağme-i mütegayyire, değişmeyen seslere ise mutlak sabit denmektedir. Her dizide İbn Sînâ'nın temdîd dediği bir tonalite bulunmaktadır.³⁶⁰

Bir diğer konu olan geçişler ise iki kısma ayrılmaktadır: İnici ve çıkıcı. Dizideki sesler eğer tiz pese doğru gidiyorsa inici, tam tersi şeklinde seyrediyorsa çıkıcı olarak isimlendirilir. Bu geçişler müstakim (dosdoğru) ve râcî (dönücü) olarak iki şekilde gerçekleşir. İbn Sînâ, râcî geçişi ikiye ayırmaktadır. İlki, dönüşün sadece bir kere yapıldığı ferdî dönücü; ikincisi ise dönüşlerin arka arkaya tekrarlandığı mütevâtir dönücüdür. Ferdî dönücü ve mütevâtir dönücülerin kendi içindeki varyasyonlarına da değinen İbn Sînâ, düzenli geçişlere muttasıl, düzensizlere ise tâfîr (sıçrayan) demektedir. Düşünür, bu geçişlerinin nasıl olabileceğini bazı örneklerle açıklamaktadır. Buna göre A, B, C şeklinde üç tane ses olduğunu varsayarak bunları "AA, BB, CC" veya "A, B, AA, B, C" gibi çeşitli kombinasyonlar ile izah etmeye çalışmaktadır.³⁶¹ Onun geçişler konusundaki teorik açıklamalarının yanı sıra dikkat çeken bir

³⁵⁸ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 42-43.

³⁵⁹ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü'ş-Şifa'sında Mûsikî*, s. 57-58.

³⁶⁰ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 51-56.

³⁶¹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 57-61.

husus ise geçişlerin insan psikolojisine etkilerine değinmesidir. Tiz seslere doğru yapılan geçişler kızgın mizaçları, pes seslere yapılan geçişler ise anlayışlı, müsamaha gösteren mizaçları ifade etmektedir.³⁶²

İbn Sînâ, îkâ konusunun önemine vurgu yaparken te'lifu'l-luhûn diye ifade ettiği müzikal kompozisyonu kavramak için îkâ ilmini iyi anlamak gerektiğinden bahsetmektedir.³⁶³ O, îkâyı izah ederken darb değil nakre kelimesini tercih etmiştir. Bunun nedeni ise darb kelimesinin sadece ritmik enstrümanlar için kullanılmasıdır. Zira İbn Sînâ, îkâ ilminden bahsederken vurmali çalgılar dışındaki enstrümanları da dâhil etmektedir. Nitekim ona göre îkâ, peş peşe çalınan seslerden oluşan melodilerin içerdiği zamandır.³⁶⁴ Zamanı ise enstrümana yönelme, dokunma ve ortaya çıkan ses olarak üçe ayırmaktadır. Ortaya çıkan sesin bir hava hareketinin sonucu olduğunu bildirmektedir.³⁶⁵ Sesin oluşumuna dair bu tür bir ifade, hatırlanacağı üzere İhvân-ı Safâ'da da görülmektedir.

Filozof, müzisyenlerin îkâları üç grupta değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Bunlar; asıl (orijinal), mebni (değişmeyen, sabit) ve değişen şeklindedir.³⁶⁶ Yukarıda verilen zamanlar ile ifade edilen îkâ türleri ise şunlardır:³⁶⁷

- Hezec
- Hafîf hezec
- Sakîl evvel
- Hafîf sakil evvel
- Remel
- Hafif remel
- Sakîl sâni
- Mahurî

Tahayyülün îkâların ve melodilerin icrasında önemli bir yer tuttuğundan bahseden İbn Sînâ, îkâların ve melodilerin icrasındaki kuralın güzel bir his sezinlemek olduğunu belirtmektedir. Bu hissî durum ise hayalin niteliği ile ilgilidir.³⁶⁸ Bunların hayal edilmesini kolaylaştırmak için ise İbn Sînâ, habsî ve tesrîbî harfleri ortaya koymaktadır. Bu harfler, onun

³⁶² İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 61.

³⁶³ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 62-63.

³⁶⁴ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü'ş-Şifa'sında Mûsikî*, s. 70-71.

³⁶⁵ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 66.

³⁶⁶ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 75.

³⁶⁷ Turabi, *İbn Sînâ'nın Kitâbü'ş-Şifa'sında Mûsikî*, s. 75-76.

³⁶⁸ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 68.

Risale fî Esbâb-i Hudûsi'l-Hurûf adlı risalesinde de mürekkep ve müfred şeklinde geçmektedir.³⁶⁹ Mezkûr harfler, îkâ için zamanlar ve adlandırılmaları şöyledir:³⁷⁰

- Te: Hafîf
- Ten: Sakîlü'l-hafîf
- Tân: Hafîfü's-sakîl
- Târen: Sakîl

İbn Sînâ, yukarıda verilen ritim usullerini, kalıplarını zamansal olarak izah etmek için bu harfleri kullanmaktadır. Bu şekilde bir gösterimi daha önce Hârezmî ve İhvân-ı Safâ'da görsek de İbn Sînâ, neden bu harflerin seçildiğini açıklayarak konuya başka bir boyut kazandırmıştır. Nitekim bu usuller ve gösterim yöntemleri üzerinde o dönemde bir ittifak olduğu açıktır. Aynı zamanda şiiri de îkânın içinde açıklamaktadır. İbn Sînâ; şiiri, kelimelerin uyumlu îkâlar içinde kullanıldığı bir tür olarak belirtmektedir.³⁷¹ Müzik ve şiir arasındaki fark ise îkâ'yı oluşturan nakrelerin melodilere ya da harflere göre şekillenmesidir. Eğer nakreler melodilerden oluşuyorsa müzik, harflerden oluşuyorsa şiir ortaya çıkmaktadır.³⁷² Dönemin anlayışında daha önceden bahsettiğimiz hem müzisyen hem de dil âlimi olan Halîl b. Ahmed gibi şahsiyetler vesilesiyle müzik ve şiirin ilişkisi bilinmekteydi. Bu yönleriyle incelediğinde İbn Sînâ, îkâ konusunda en detaylı incelemeyi yapan filozoflardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İbn Sînâ, te'lîfî'l-lâhn (melodinin kompozisyonu/beste) konusuna ise teorik konular bağlamında en son değinmiştir. Öncelikle lahn yani melodi ikiye ayrılmaktadır. Tek bir îkâ içinde seyreden melodiler basit, birden fazla îkâ içinde seyreden melodiler ise mürekkep yani birleşiktir.³⁷³ Bir melodi te'lîf etmek ya da bir beste yapmak için gerekli olan hususlar ise belli bir uzunluk içinde tam ya da eksik olan bir dizi belirlemek, bu dizi içerisinde onu taşıyacak cinsler oluşturmak ve bir îkâ belirlemektir.³⁷⁴ İbn Sînâ, beste yapmak için bir çerçeve çizdikten sonra bestenin daha güzel olması konusunda da tavsiyeler vermektedir. Buna göre:

- Dizi, geçiş ve îkâ değişirse melodi farklılaşır.
- Cinslerin en kalitelipleri kavî, mülevven ve te'lîfiyyedir.
- Îkâların en kalitelişi vuruşları fazla olmayan hafif usulüdür.
- İntikallerin en kalitesi orta seslerden yapılanlardır.

³⁶⁹ N. Nihal İnce, "Harflerin Oluşum Sebepleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/29 (2010), s. 328.

³⁷⁰ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 69-70.

³⁷¹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 95.

³⁷² Turabî, *İbn Sînâ'nın Kitâbü's-Şifa'sında Mûsikî*, s. 66.

³⁷³ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 106; Ahmet Hakkı Turabî, mürekkep melodi yerine bestelenmiş melodi ifadesini de kullanmıştır. Bk. Turabî, *İbn Sînâ'nın Kitâbü's-Şifa'sında Mûsikî*, s. 76.

³⁷⁴ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 104.

İbn Sînâ, bu tavsiyelerin dışında bazıları daha çok çalım tekniği ile ilgili olan ter'îd, temzîc, teşkîk, terkîb, tadîf, tevsîl gibi müzik terimlerine de değinmektedir.³⁷⁵ Ayrıca o, sürekli bir pratik içinde olmayı tavsiye etmektedir. Kendi ifadesine göre îkâ vuruşları zihinde ses olarak değil harf şeklinde belirmelidir. Bu da ancak çok çalışmaktan geçmektedir.³⁷⁶ Bazı kişilerin ise duydukları ritimleri hızlı bir şekilde yazdıklarını gördüğünden bahsetmektedir.³⁷⁷ Müzisyenlerin yapmaları gereken bazı tavsiyeler veren İbn Sînâ, sadece teorik konulardan ziyade müziğin icrası anlamında da önerilerde bulunmaktadır.

İbn Sînâ, müzik aletleri ile ilgili birtakım bilgiler vermektedir. O, enstrümanları bir sınıflamaya tâbi tutmaktadır. Onun yapmış olduğu sınıflama ise şu şekildedir:³⁷⁸

- Mızrapla vurulan, telleri ve perdeleri bulunan - Tanbur, ud (barbat)
- Yay ile çalınan, telleri ve perdeleri bulunan - Rebab
- Telleri olan ama perdeleri bulunmayan - Şahrûd, zü'l-anka, fecceste, sanc, silyak (lîr)
- Nefesli - Mizmar, torbalı mizmar (gayda), sûrnây, yerâ'â, erğün
- Vurmalı - Sanc

Hatırlanacağı üzere Kindî ve Hârezmî, enstrümanları milletlere göre sınıflandırmıştı. Enstrüman yapımını ilimler tasnifi içine de dâhil eden İbn Sînâ ise müzik aletlerini türlerine göre kendi içinde sınıflandırarak konuya farklı bir perspektiften yaklaşmıştır. Ona göre enstrümanlar için en yaygın ve hatta en eski enstrüman uddur. Ud perdelerinin nasıl bağlanacağından, onların oranlarından ve müzisyenlere göre bazı perdelerin yerlerinin farklılaşmasından bahsederken birtakım yanlış uygulamaları da açıklamaktadır. İlk olarak Kindî'de gördüğümüz teoride beşinci teli eklemeyi o da yapmıştır. Kindî'de zîr sâni adıyla geçen bu tele İbn Sînâ, hâdd demiştir.³⁷⁹ Udun akordunun nasıl yapılacağını izah eden filozof aynı zamanda ebced harfleriyle notalama sistemini de kullanmıştır. Bu notalama sistemi Kindî ve Fârâbî de benzer şekilde uygulanmışken, İbn Sînâ'nın müzik alanındaki en önemli öğrencilerinden İbn Zeyle, yeni bir sistem ortaya koymuş ve bu sistem Safiyyüddîn el-Urmevî gibi mûsikî nazariyatçıları tarafından da benimsenmiştir.³⁸⁰ Ud üzerindeki perde sayıları ve isimleri ile onlara karşılık gelen notalar ise şöyledir:³⁸¹

³⁷⁵ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 105-106.

³⁷⁶ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 107.

³⁷⁷ Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 92.

³⁷⁸ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 108.

³⁷⁹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 108-113.

³⁸⁰ Öncel, *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l-mûsikâ'sı*, s. 66-67.

³⁸¹ İbn Sînâ, *Mûsikî*, s. 113; İbn Sînâ'nın akort sistemini de bu tablo da görülmektedir. Hınsır 7. perde ile bir alttaki telin açık pozisyonundaki notalar birbiri ile hem oktav hem ses açısından aynıdır. Bu düzen üzerine bütün teller akortlanabilmektedir.

		Bam	Mesles	Mesnâ	Zîr	Hâdd
Boş Tel	Mutlaku'l-veter	C	F	B	E	A
1. Perde	Destanü'l-ehîr	-	-	-	-	-
2. Perde	Mücennebû's-sebbâbe	-	-	-	-	-
3. Perde	Sebbâbe	D	G	C	F	B
4. Perde	Vusta'l-kadîme	-	-	-	-	-
5. Perde	Vustâ zelzel	-	-	-	-	-
6. Perde	Bınsır	E	A	D	G	C
7. Perde	Hınsır	F	B	E	A	-

İbn Sînâ'nın sistematik bir biçimde gerektiğinde sınıflandırmalara başvurarak genel olarak müzik teorisini gözeten bir eser ortaya koyduğunu görmekteyiz. Onun bu çalışması dönemine ve sonrasına uzun yıllar ışık tutmuş, birçok ilim adamı ve müzik teorisini eserlerine başvurmuştur.³⁸² Nitekim Kindî ve İhvân-ı Safâ gibi ud enstrümanı üzerinden mistik bir teori geliştirmede açıkça gözükmekte olan İbn Sînâ, bu tür bir yaklaşımda bulunmayacağını daha eserinin mukaddimesinde söylemiştir. Onun daha çok Fârâbi çizgisinde bir anlayışla müziğe yaklaştığı ise açıktır. *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ'* da aralıklar, geçişler gibi bazı müzikal konuları değerlendirirken, onların insan psikolojisi üzerinde etkilerine ve müziğin tedavi edici yönlerine değinse de Kindî ve İhvân-ı Safâ'daki gibi bir yaklaşımdan uzaktır. Onun tedaviden kastı ise yine bazı psikolojik durumların iyileştirilmesine yöneliktir.

İbn Sînâ, müzik teorisini ve felsefesini yansıttığı en kapsamlı eseri olan *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ'* da sesin oluşumu, bu'd, cins, cem, intikal, ikâ, müzikal kompozisyon gibi konuları izah etmiştir. O, beste konusunu onun için gerekli olan birtakım teorik konuları anlattıktan sonra ele almaktadır. Eser bu yönüyle incelediğinde de kendi içindeki sistematiklik açıkça fark edilmektedir. Kitabın konu başlıkları ise Fârâbî'nin müzik ile ilgili eseri olan *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'de yer alan konularla benzerlik göstermektedir.³⁸³ Son olarak ise enstrümanları sınıflayarak onlar ile ilgili bilgiler vermektedir. Bilindiği üzere İbn Sînâ'nın ilimler tasnifinde müzik, matematik ilimler içinde değerlendirilmişti. Aralıkların hesaplanması gibi bazı hesap ve ispat konularında aritmetik ve geometri gibi matematiğin altında değerlendirilen müzik, sesin oluşumu, yayılması gibi konular itibarıyla ise fiziğe dâhildir. Bu tespit onun Fârâbî ile aynı

³⁸² Ahmet Hakkı Turabi, "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 37.

³⁸³ Kubilay Kolukırcık, "İbni Sînâ'nın Mûsikînin Temel Konularına Yaklaşımı Ve Onun Mûsikî Anlayışında Fârâbî'nin Etkisi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2009), s. 378.

izgide olduğunu göstermekle birlikte müziği konumlandırđıĐı yer açısından önem arz etmektedir. Sonuç olarak İbn Sînâ, Pisagorcu görüşten ziyade Aristoksenosçu bir anlayışla müziğin işitsel yönüyle ilgilenerek müzik teorisi adına bu eserini telif etmiştir. Eserin sonunda ise kayıp olan eseri *Kitâbu 'l-Levâhık*'ta daha fazla bilginin bulunduğunu ifade etmesi onun müziğe dair görüşlerinin bu kadarla sınırlı olmadığını göstermektedir.³⁸⁴

³⁸⁴ İbn Sînâ, *Msikî*, s. 117.

SONUÇ

İnsanın kendini ifade edebilme yollarından biri olan müzik, tarih boyunca her kültürde farklı tezahürlerde kendini göstermiştir. İnsanlar neşe, sevinç, hüzn gibi her türlü duygu durumuna göre müziği çeşitli şekillerde kullanmışlardır. Müzik kelimesi, köken itibarıyla Antik Yunan'dan gelse de tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır. Müziğin ilk sistematik şekline Çin uygarlığında kavuştuğu düşünülmektedir. Çin'in bilge şahsiyetlerinden Konfüçyüs'ün müzik alanındaki görüşleri onun bu sanata ne kadar büyük bir değer verdiğini göstermektedir. Müzik tarihinde şüphesiz ki Antik Yunan medeniyetinin ayrı bir yeri vardır. Onların müziği hayatın her alanında bilfiil kullanmaları bu alana olan ilginin artmasını, dolayısıyla da gelişiminin hızlanmasını sağlamıştır. Bu anlamda ilk müzik teorisyeni olarak kabul edilen Pisagor'un ethos doktrini olarak adlandırılan gökyüzündeki cisimlerinin hareketlerinin yeryüzüne olan etkisi ve bu etkinin sayısal oranlarla olan ilişkisi üzerinden kurulan felsefesi birçok düşünüre ilham kaynağı olmuştur. Platon ise *Devlet* adlı eserinde müziğin filozof-kral olabilmek için çocukların alması gereken ilk eğitimlerden biri olarak görmüştür. Müziğin sadece matematikle ilişkilendirilmesine karşı çıkan Aristoksenos ise bu ilmin farklı bir perspektiften ele alınmasının önünü açmıştır.

İlimler tasnifi geleneği açısından bakıldığında ise müziğin, matematik ilimlerle olan ilişkisi İslâm öncesi Batılı eğitim sisteminin temel unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eğitim sisteminde trivium olarak bilinen gramer, mantık ve hitabetten oluşan üçlü bir tasnif ile quadrivium olarak bilinen aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşan dörtlü bir tasnif bulunmaktadır. Nitekim ilk ilimler tasnifi örneklerinden birini veren Aristoteles de müziği diğer matematik ilimlerle birlikte zikretmiştir. İslâm filozofları ise bu tasnif geleneğine kayıtsız kalmamışlardır. Abbasîler dönemindeki Beytü'l-Hikme merkezli büyük tercüme hareketinin sonucunda ortaya çıkan sayısız ilim ile beraber ilimlerin sınıflandırılmasına da büyük bir ilgi başlamıştır.

İlk olarak Kindî ile başlayan ilimler sınıflaması, Fârâbî'nin *İhsau'l-Ulûm* adlı eserinde verdiği tasnif ile başka bir boyut kazanmıştır. Harezmi ile birlikte ilimler yerli ve yabancı ilimler gibi bir ayrıma uğrarken İhvân-ı Safâ'nın tasnifinde de dinî ilimlerin etkinliğinin arttığı görülmüştür. İbn Sînâ ise vahiy unsurunu tasnifine dâhil ederek bu geleneğe ve İslâm felsefesine orijinal bir anlam kazandırmıştır. İslâm düşüncesinin temellerinin atıldığı bu dönemlerde çalışmamıza dâhil olan filozofların tamamı tasniflerinde müzik ilmine yer vererek onu matematik ilimleri arasında zikretmişlerdir. Müzik, quadrivium olarak bilinen dörtlü tasnife uygun olarak aritmetik, geometri ve astronomi ilimleri ile birlikte ele alınmıştır. Kindî,

Harezmi, İhvân-ı Safa ve İbn Sînâ bu geleneksel tasnife göre bir sınıflama ortaya koyarlarken, Fârâbî ise söz konusu dört ilme ek olarak optik, ağırlık ve tedbir ilimlerini de matematik ilimlerinden saymıştır.

Kindî, Fârâbî, Harezmi, İhvân-ı Safa ve İbn Sînâ ilimler tasnifinin yanı sıra müzik ilmine dair eserler de kaleme almışlardır. Bu eserlerde müzik, Kindî ve İhvân-ı Safâ tarafından Pisagorcu görüş ekseninde irdelenirken, Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından ise Aristoksenosçu bir çizgide değerlendirilmiştir. Harezmi'nin ise daha çok ansiklopedik bilgiler vermeyi tercih ederek bu iki görüşten birisine atıf yapmadığı görülmektedir. Nitekim İslâm coğrafyasında müzik nazariyatının temelleri atılırken mezkûr iki görüşün de önemli etkiler yaptığı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kindî ve İhvân-ı Safâ, müziği kozmolojik bir zeminde daha mistik unsurlarla birlikte açıklamaya çalışırlarken, Fârâbî ve İbn Sînâ ise müziğin fizik ilimleri ile olan bağlantılarının farkında olarak onu daha rasyonel ve bilimsel bir zeminde izah etmeye çalışmışlardır. Bunların yanı sıra onların eserlerinde müziğe dair birçok teorik bilginin bulunduğunu da söylemek gerekmektedir. Ayrıca eserlerde, enstrümanlara dair bilgilerden milletlerin müzik anlayışlarına kadar geniş bilgiler bulunduğu da gözden kaçmamaktadır.

Sonuç olarak, Antik Yunan filozoflarının başlattığı ve Orta Çağ'da trivium ve quadrivium olarak devam eden ilimler tasnifi, İslâm filozoflarının bu konuya özel ilgileri sayesinde genişleyerek bir gelenek haline dönüşmüştür. Ayrıca mûsikî nazariyatının da modern dönem öncesi sistemleşmesi sağlanmış, özellikle Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* adlı eseri kendi dönemine ve sonrasına büyük etkiler yapmıştır. İslâm filozofları, temelde Pisagorcu ve Aristoksenosçu olarak ikiye ayrılmış olan müzik ilminin ise her iki görüşüne de ilgi göstermiş ve farklı müzik felsefeleri geliştirerek kendilerine intikal eden ilmî birikimi daha da ileri bir seviyeye taşımışlardır.

KAYNAKÇA

- Akan N., *Platon'da Müzik*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Akkanat H., “İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/31 (2008), ss. 195-234.
- Akpınar H., “Musikîşinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001), ss. 177-185.
- “İlimler Tasnifinde Mûsikî'nin Yeri”, *İstem*, 3/5 (2005), ss. 191-201.
- Alper Ö. M., “İbn Sînâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, ss. 319-322.
- *İbn Sînâ*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.
- Apaydın A. İ.-Arslan F., “Antik Yunan Felsefesinde Ahlaki Eğitim Aracı Olarak Müzik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 29 (2015), ss. 323-342.
- Arel H. S., *Türk Müziği Kimindir?*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. I (A-Z), İzmir 1985.
- *Politika*, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Aristoxenus, *Elements of Harmony*, çev. Henry S. Macran, Oxford at the Clarendon Press, London 1902.
- Arslan F., “Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin er-Risâletü's-Şerefiyye'sinde Mûsikî Matematiği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), ss. 267-304.
- *İslâm Medeniyetinde Mûsikî*, Beyan Yayınları, İstanbul 2017.
- Atay H., “Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), ss. 1-41.
- Aycan İ., “Nadr b. Hâris”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, ss. 280-281.
- Bakar O., *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.
- Bakır K., “Konfüçyüs, Bilgelik ve Eğitim”, *Doğu Batı*, 40 (2007), ss. 243-254.
- Barker A., *Greek Musical Writings Volume II: Harmonic and Acoustic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Baysal O., “Aristoksenos'un Müzik Bilim Anlayışı”, *Akademik Bakış Dergisi*, 46 (2014), ss. 62-83.
- “Erken Dönem Pisagorcularda *Harmonia* Düşüncesi ve Müzik Kuramı”, *Müzikte Kuram*, 10 (2014), ss. 54-73.

- Beitia A. C., “Kindî’de İlimlerin Sınıflandırılması”, çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), ss. 219-243.
- Cevizci A., *İlkçağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Chabrier J. C., “Musical Science”, *Encyclopedia of the History of Arabic Science Volume II Mathematics and the Physical Sciences*, ed. Roshdi Rashed, Routledge, London and New York 1992, ss. 242-273.
- Cihan A. K., “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2016), ss. 435-451.
- Çetinkaya B. A., *İhvân-ı Safâ’nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Elis Yayınları, Ankara 2003.
- Çetinkaya Y., “Fârâbî’nin İlimler Sayımı ve Mûsikî”, *10. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Fârâbî*, ed. Ejder Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Erdoğan E., “Platon ve Aristoteles’in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2009), ss. 137-162.
- Farabî, *İlimlerin Sayımı* çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- *Kitâbu’l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- *Kitâbu’l-Mûsikâ’l-Kebîr*, thk. ve şerh Gattâs Abdülmelik Haşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfnî, Dâru’l-kâtibi’l-Arabiyye, Kahire trs.
- *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Farmer H. G., *A History of Arabian Music*, Burleigh Press, Bristol 1929.
- *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, New Temple Press, London.
- Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Friedell E., *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*, çev. Necati Aça, Alfa Basım, İstanbul 2017.
- Gökberk M., *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010.
- Hafız M., “Platon, Aristoteles ve Plotinus’ta Mimesis Teorisi”, *İslâmî Araştırmalar*, 26/1 (2015), ss. 45-52.
- Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihi’l-Ulûm*, ed. Mevlüt Uyanık, çev. Aygün Akyol-İclâl Arslan, Elis Yayınları, Ankara 2019.
- Hart R. D., *The Trivium Of Classical Education: Historical Development Decline in the 20th Century and Resurggence in Recent Decades*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Graduate Faculty of Greenleaf University, 2004.

- Ihvân-ı Safâ, “Risâlelerin İçeriklerini Özetleyen Fihrist Bölümü” çev. Enver Uysal, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 13-30.
- “Matematik Kısımının Birinci Risalesi: Sayılar Hakkında”, çev. Bayram Ali Çetinkaya, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 31-50.
- “Matematik Kısımının İkinci Risâlesi: Handesede Geometri ve Mahiyeti”, çev. Ömer Bozkurt, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 51-80.
- “Matematik Kısımını Beşinci Risâlesi: Musiki”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 129-160.
- “Matematik Kısımının Yedinci Risalesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, çev. Enver Uysal, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 173-186.
- “Matematik Kısımını Sekizinci Risâlesi: Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, ss. 187-200.
- “Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin Birinci Risâlesi: Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Aklî İlkeleri Hakkında”, çev. Murat Demirkol, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, ss. 145-160.
- “Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin İkinci Risâlesi: İhvân-ı Safâ’ya Göre Aklî İlkeler Hakkında”, çev. Murat Demirkol, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, ss. 161-170.
- “Tabîî-Cismanî Şeylerin On Yedinci Risâlesi: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair”, çev. Ali Avcu, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. III, ss. 81-144.
- “İlahi ve Dinî Yasalara Dair İlimlerin Dördüncü Risalesi: İhvân-ı Safâ’nın Birbirleriyle İlişki Şekli, Din ve Dünya Konusunda Birbirleriyle Yardımlaşmaları ve Samimi Şefkat ve Sevgilerine Dair”, çev. Metin Özdemir, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, c. IV, s. 37-54.
- “Matematik İle İlgili Risâleler Hakkında”, çev. Muhammed Fatih Kılıç, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, c. V, ss. 13-84.
- İbn Sînâ, *II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.

- *Dânişnâme-i Alâi*, çev. Murat Demirkol, ed. Gürbüz Deniz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- *en-Necât*, çev. Kübra Şenel, Kabalcı Yayıncılık, Nisan 2013.
- *Fizik II*, çev. Muhittin Macit-Ferruh Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- *Mûsikî*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.
- *Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- İlim F., “Aristoteles’te Müzikal Terimlerin Anlamı ve Kullanımı”, *Kaygı*, 30 (2018), ss. 55-66.
- Jebrini A., “Fârâbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, ss. 162-163.
- Kaya M., “Fârâbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, ss. 145-162.
- “Beytülhikme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VI, ss. 88-90.
- “Kindî, Ya’kûb b. İshak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI, ss. 41-58.
- Kaygısız M., *Müzik Tarihi*, Kategori Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Kerimov R., “X.-XVII Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğuda Müzik Aletleri Üzerine Yapılan Araştırmalar”, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/3 (2017), ss. 487-502.
- Kılıç M. F., “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlaki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, 36 (2018), ss. 63-90.
- Kınacı M., “Eski Yunan Dünyasında Müzik ve Müzisyenler”, *Doğu Batı*, 62 (2012), ss. 11-27.
- Kindî, “Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risâleler*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, ss. 426-459.
- “Beş Terim Üzerine”, çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risâleler*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, ss. 460-475.
- “İlk Felsefe Üzerine”, çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risâleler*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, ss. 144-179.
- “Kitâbu’l-Musavvitâtî’l-Veteriyye min Zâtî’l-Veterî’l-Vâhid ilâ Zâtî’l-Aşrâtî’l-Evtâr”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, ss. 132-156.
- “Risâle fî Eczâ Hubriyye fî’l-Mûsîka”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, ss. 157-173.
- “Risâle fî Hubr Sînâati’t-Te’lîf”, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, ss. 113-131.

- “Risâle fî'l-Luhûn ve'Nağam”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, ss. 174-194.
- Kolukırcık K, “Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19 (2014), ss. 29-53.
- “İbni Sinâ'nın Mûsikînin Temel Konularına Yaklaşımı Ve Onun Mûsikî Anlayışında Fârâbî'nin Etkisi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2009), ss. 371-393.
- Kutluer İ, “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, ss. 222-224.
- “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, ss. 109-114.
- *Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Laertios D., *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Meçin M., “İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2014), ss. 427-458.
- Mimaroglu İ., *Müzik Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul 2017.
- Mutlu B., “Platon'da ve Platon Öncesi Metinlerde Mimesis”, *Art-Sanat*, 8 (2017), ss. 9-34.
- N. Nihal İnce, “Harflerin Oluşum Sebepleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/29 (2010), s. 325-338.
- Öncel M., “Cemalüddîn Hasan İbn Ahmed'in *Kitâbü Ravzati'l-Müstehâm Fî İlmi'l-Engâm* İsimli Eseri (İnceleme ve Çeviri)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/5 (2018), ss. 243-261.
- “Hasan b. Ahmed B. Ali El-Kâtib'in Kemâlü Edebi'l-Ğınâ Adlı Eserinde Ses, Aralık, Nağme, Cins Ve Cem' Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2018), ss. 163-188.
- *XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi: İbn Zeyle'nin el-Kâfî fî'l-mûsikâ'sı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.
- Pala İ., “İnşâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 342.
- Peker H., “İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), ss. 319-329.
- Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

- *Timaios*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2015
- Plutarkhos, *Müzik Üzerine*, çev. Didem Demiralp, Detay Yayıncılık, Ankara 2016
- Rızvanoğlu İ., *Fârâbî'de İkâ' Teorisi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Rosenthal F., *The Classical Heritage in Islam: Arabic Thought and Culture*, Routledge, London and New York 1992.
- Russell B., *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Sarıoğlu H., *İbn Rüşd Felsefesi*, Klasik Yayınları, 2012.
- Shiloah A., *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, Scholar Press, Guidford 1995.
- Sözen K., "Kindî'nin Metot Anlayışı", *Tabula Rasa*, 14 (2005), s. 21-31.
- Şahin E., "Fârâbî'nin İlimler Tasnifisinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016), ss. 151-166.
- Tardü D., *Aristoteles ve Platon'un Görüşleri Işığında Antik Yunan Kültür Yaşantısında Müziğin Önemi ve Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Taylan N., "Bilgi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VI, ss. 157-161.
- Terzioğlu A., "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, ss. 321-336.
- Toksöz H., "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmî Dergi*, 54/2 (2018), ss. 85-108.
- Toktaş F., "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset", *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, Ankara 2017.
- Topdemir H. G., *İbn Sînâ - Doğunun Sönmeyen Yıldızı*, Say Yayınları, İstanbul 2013.
- Topuzoğlu T. R., "Halîl b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, ss. 309-312.
- Turabi A. H., "Bağdat'ta Bir Mûsikî Nazariyatçısı: Ya'kûb b. İshâk el-Kindî", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008, ss. 633-647.
- Turabi A. H., "Ebû Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003), ss. 65-78.
- "el-Mûsîka'l-Kebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, ss. 256-257.
- "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, Ankara 2005, ss. 47-63.
- "İbn Sînâ ve Müzik", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*, ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2009, ss. 195-216.

- “İbn Sînâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, ss. 336-337.
- “İshak el-Mevsılî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, ss. 536-537.
- “Klasik İslam Düşüncesinde Musikî Tasavvuru”, *Sanat ve Klasik*, ed. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, ss. 99-118.
- “Tuveys”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXI, ss. 449-450.
- “Yûnus el-Kâtib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXIII, ss. 607-608.
- *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Turgut A. K., “İslam Felsefesinde İlimler Tasnifi”, *İslam Felsefesi*, ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat, Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2018, ss. 451-481.
- Turgut H., “Gazzâlî’nin İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Kelâm İlminin Yeri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, İstanbul 2012, ss. 251-259.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005.
- Türker Ö., “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *Sosyoloji Dergisi*, 22 (2011), ss. 533-556.
- Uysal E., “İhvân-ı Safâ” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, ss. 1-6.
- Yavuz Y. Ş., “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, ss. 108-109.
- Yıldırım A., “İshâk Bin Hasan Tokadî’nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2018), ss. 163-168.
- Yıldırım Ö. A., “Ebü’l-Berakât el-Bağdâdî’nin Bilgi Anlayışı ve İlimleri Tasnifi”, *Turkish Studies*, 20/12 (2017), ss. 337-356.
- Yüksel A. T., *İslâm’da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2017.

İnternet Kaynakları

- Adamson P., "Al-Kindi", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/al-kind/> (erişim tarihi: 31.07.2019).
- Huffman C., "Archytas", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/archytas/> (erişim tarihi: 17.06.2019).
- Mark Cartwright, “Muse”, *Ancient History Encyclopedia*; <https://www.ancient.eu/muse/> (26.03.2020).

Willmann O., "The Seven Liberal Arts", Vol. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907, *The Catholic Encyclopedia*; <http://www.newadvent.org/cathen/01760a.htm> (erişim tarihi: 06.03.2019).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Mehmet DUGAN
Doğum Yeri - Tarihi	İsviçre - 1989
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Hacı Fatma Erdemir Anadolu Lisesi
Önlisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Bankacılık ve Sigortacılık.
Lisans Diploması	Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat.
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
E-Posta	mehmetdugan@hotmail.com